

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI
VE BASINA YANSIMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şaziye Duygu ALPASLAN

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2023

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI
VE BASINA YANSIMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şaziye Duygu ALPASLAN

TARİH ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Erkan TURAL

ANKARA, 2023

ONAY SAYFASI

Şaziye Duygu ALPASLAN tarafından hazırlanan “İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları ve Basına Yansımaları” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ		KURUMU	İMZASI
Prof. Dr. Erkan TURAL		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul ☒	Red ☐		
Doç Dr Tekin Önal		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul ☒	Red ☐		
Doç Dr Tülay Ercoşkun		Ankara Üniversitesi	
Kabul ☒	Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 02/05/2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Yaşar YİĞİT

.....

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim (...../...../2023).

Şaziye Duygu ALPASLAN

“ Babam’a ithafen.”

TEŐEKKÜR

Yüksek lisanstan bu yana desteğini esirgemeyerek çalışmamın her aşamasında önerilerini ve aydınlatıcı fikirlerini eksik etmeyen danışman hocam Prof. Dr. Erkan TURAL'a minnettarlığımı ifade ederim. Eğitim hayatım boyunca maddi-manevi beni yalnız bırakmayarak her daim destekçim olan aileme bilhassa anneme çok teőekkür ederim. Ayrıca bu süreçte manevi destekleri ile her zaman yanımda olan canım arkadaşlarım Sümevra ÖZTÜRK ve Őeyma YAPICI'ya da teőekkürlerimi sunarım.

ÖZET

İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları ve Basına Yansımaları

Çalışmada; II. Meşrutiyet'in tarım sektörüne etkisi, hükümetlerin izledikleri politikalar, siyasi partilerin ortaya koyduğu vaatler ve basında işlenen zirai meseleler üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi ve tarımı konu edinmiş birçok telif eserlerden, arşiv kaynaklarından, meclis zabıtlarından, zirai meselelerin tartışıldığı dergilerden elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Çalışmada, araştırma metotlarından kaynak tarama ve mukayeseli tarih yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın yazım sürecinde kaynaklar incelenip okunup not alınarak yazıma uygun hale getirilmiştir.

Tarım temelli bir ekonomiye sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, her daim ziraatın geliştirilip, ilerlemesi için çalışmıştır. Modernleşmenin başladığı 19. asır, bu bağlamda önemli girişimlerin bulunduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde ortaya koyulan çalışmalar, II. Meşrutiyet devrinde de geliştirilerek devam ettirilmesi hedeflenmiştir. Bilhassa II. Meşrutiyet devri hükümetleri ve siyasi partileri, programlarını ve vaatlerini bu yolda şekillendirmiş ve zirai alanda eksik gördüklerini geliştirip tamamlamaya çalışmıştır. Sadece hükümetler ve partiler değil devrin basın kaynakları da zirai meseleleri konu edinmiştir. Nitekim basında işlenen zirai meseleler, bu sektörde var olan eksiklikleri, bu eksiklikleri gidermeye yönelik çalışmaları ve sektörü modernleştirmeye yönelik yapılacakları göz önüne sermiştir.

Tüm bu çabalara rağmen II. Meşrutiyet devrinde baş gösteren siyasi karışıklıklar, hazırlanılan programların, çalışmaların ve ortaya koyulan vaatlerin gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Her şeye rağmen bu dönemde ortaya koyulan çalışmalar, gösterilen çabalar, Cumhuriyet devrinin tarım sektörünü geliştirmeye yönelik ortaya koyulacak politikaları etkilemiş ve bu politikalara bir temel olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ziraat, II. Meşrutiyet, Basın, Hükümetler, Siyasi Partiler

ABSTRACT

Agricultural Policies of the Second Constitutional Period and their Reflections on the Press

In this study, it was aimed to evaluate the influence of Second Constitutionalism on agricultural sector over policies that were adopted by governments, commitments made by political parties and agricultural issues treated by the public press.

Information from Second Constitutional Period, several copyrighted works mentioning agriculture, archive sources, parliamentary records and journals discussing agricultural issues has been utilized. In this study, research methods for example literature review and comparative history has been used. Sources were researched, read, noted and drawn up for appropriate writing.

Ottoman Empire, having agriculture-based economy, has always struggled for development and furtherance of agricultural sector. 19th century, in which modernization has started, has been a period of important enterprises undertaken in this manner. Practices carried in this period were aimed to sustain and develop also in the Second Constitutional Period. governments and political parties of the Second Constitutional Period have formalized their programs and commitments in this manner and tried to develop and complete issues that were considered to be failings in agricultural area. Not only governments and political parties, but public press sources of the period has also treated agricultural issues. Thus, agricultural subjects handled by the public press has unrolled failings that are present in agricultural sector, practices to be carried out to overcome such failings and actions to be taken for modernization of the sector.

Despite all these efforts, political upheavals arised during the Second Constitutional Period have prevented realization of planned programs and practices and commitments that have been made. Disregardless, practices that have been carried out and efforts that have been made in this period have influenced policies to be executed to develop agricultural sector of Republic period and have been fundamentals for these policies.

Keywords: Agriculture, Second Constitutionalism, Public press, Governments, Political Parties

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR DİZİNİ	v
ŞEKİLLER DİZİNİ	vi
TABLolar DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ TARIM POLİTİKALARI	5
1.1. Tanzimat Devri.....	5
1.2. Sultan Abdülhamid Devri.....	12
2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI.....	21
2.1. Hükümetlerin Tarım Politikaları	21
2.1.1. Kamil Paşa Hükümeti	21
2.1.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti	24
2.1.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti.....	27
2.1.4. Said Paşa Hükümeti	29
2.1.5. Mehmed Said Halim Paşa Hükümeti	30
2.2. Siyasi Partilerin Zirai Hedefleri	31
2.2.1. Ahrar Fırkası	32
2.2.2. Osmanlı Demokrat Fırkası.....	33
2.2.3. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası	34
2.2.4. İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası	35
2.2.5. Ahali Fırkası	35
2.2.6. Osmanlı Sosyalist Fırkası	36
2.2.7. Hürriyet ve İtilaf Fırkası	37
2.2.8. Milli Meşrutiyet Fırkası	38

2.2.9. İttihat ve Terakki Fırkası.....	39
3. BASINDA ZİRAAT	42
SONUÇ.....	59
KAYNAKÇA	62
EKLER	70
EK I. Ekinci Dergisindeki “Çiftçi Konuşması” adlı yazı	70
EK II. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesindeki “Düşündüklerimiz sade ameli yazılmış ziraat kitaplarına muhtacız” adlı yazı	71
EK III. Osmanlı Ziraat Ticaret Gazetesin’deki “Ticaret Umumiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz?” adlı yazı	72
EK IV. Çiftçiler Derneği gazetesindeki “ Yeni Zaman Çiftçiliği adlı yazı	76
EK V. Resimli Çiftçi Gazetesindeki “ Bir Ziraat Gezetesinin Vazifesi” adlı yazı	78
EK VI. İktisadiyat Mecmuasındaki Tekin Alp’in “Bu Seneki Mahsulümüz” adlı yazısı;.....	81
EK VII. İktisadiyat Mecmuasındaki İstihalat-ı Milliyyeyi Arttırma Meselesi” adlı yazı;.....	82
EK VIII. Köylü Dergisindeki “Ziraatın İlerlemesinin Çareleri” adlı yazı;.....	83
EK IX. “Avrupa’da Memleketimiz de Ziraat Tahsili” adlı yazı;.....	84

KISALTMALAR DİZİNİ

bknz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H	Hicri
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
M.	Miladi
M.M.Z.C	Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri
Mad.	Madde
OZTG	Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi
s	Sayfa
S	Sayı
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
TC.	Türkiye Cumhuriyeti
TTK	Türk Tarih Kurumu
TZTBB	1938 Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış
Yay.	Yayımları
Yy.	Yüzyıl

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. 1863 Senesinde İstanbul’da Açılan Sergi Binasının Dışarıdan Görünüşü	8
Şekil 2. Bağdat Mahsullerinin Şimendifer İstasyonlarına Nakli.....	47
Şekil 3. Anadolumuz’da Yeni Ziraat Makinesinin Tatbiki.....	50
Şekil 4. Bir Harman Makinesi ile Sap Doğrama Makinesi.....	50
Şekil 5. Yeni Nesil Pulluk.....	51
Şekil 6. Suriye’de Yeni Zirai Aleti ile Hasat	51
Şekil 7. Musevi Severen Tarafından İcat Edilen Tohum Ekme Makinesi.....	52
Şekil 8. Gübre Saçan Makine	53

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Yetiştirilen Mahsuller, 1863 (Ekilen Arazinin Yüzdesi).	10
Tablo 1. Öşür ve Devlet Gelirlerinin Gelişimi 1848-1876.....	11
Tablo 3. Bisan Çiftliğinde Üretilen Ürünlerin Listesi.....	17
Tablo 4. Osmanlı Devleti'nde Demiryollarının Yıllara Göre Gelişimi.....	18
Tablo 5. Osmanlı İmparatorluğunda Mevcut Demiryolları, 1897.	18
Tablo 6. Tarım İşletmelerinin İşledikleri Toprak Miktarı İtibariyle Dağılımı (Rumeli 1907, Anadolu 1909).....	19
Tablo 7. 1907- 1909 Rumeli ve Anadolu Coğrafyalarında Başlıca Tarım Ürünlerinin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları.....	20

GİRİŞ

Geçmişten günümüze değin tarım, üretim ve mülkiyet noktasında birçok değişime uğramıştır. Avcılık ve toplayıcılık ile başlayan zirai faaliyetler, teknoloji ve bilginin ilerleyip kullanılması ile planlı, programlı ve hatta uzmanlaşan bir hale evrilmiştir. İnsanlık tarihi ile başlayan tarım, şüphesiz tüm tarihsel kanıtlar üzerinde bir iz bırakmıştır. Bu izlerde bizlere ziraatın gelişim evresi hakkında bilgi vermiştir. Bu bağlamda bilgi sahibi olabileceğimiz en yakın ve düzenli kayıtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu dönem olmuştur.¹

Her Sanayi Devrimi öncesindeki toplumlarda olduğu gibi Osmanlı da tarıma dayalı bir ekonomik düzene sahip idi. Nüfusunun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşamakta ve çoğunluğu tarımla uğraşmaktadır. Devlet ise tarım sektörünü geliştirdiği sistemler üzerinden kontrol etmiştir. Bu sistemlerden en kapsamlı olanı ise tımar sistemi olmuştur. Esasında bir vergi toplama düzeni olan sistem, Osmanlı tarımını şekillendiren temel sistemlerinden birisidir.²

XVI. asrın ortalarından itibaren merkezinde giderek zayıflamasıyla bu sistem bozulmaya başlamış ve en nihayetinde ortaya çıkan iç karışıklıklar Osmanlı tarımının gerilemesine sebep olmuştur.³ Devlet, bu gerileme sürecini tımar sistemi dışında ortaya koyduğu iltizam ve malikane-mukataa gibi sistemlerle karşı koymaya çalışmıştır. Fakat başarılı olamamıştır. Hatta bu sistemlerin varlığı bilhassa üretici kesim açısından durumu daha da ağırlaştırmıştır.

XVIII. asırdan itibaren ise taşra, merkeze göre daha güçlü bir konuma yükselmiş ve devlet taşranın ileri gelenleriyle ortak hareket etmeye başlamıştır. Zamanla ayan olarak ifade edilen bu kesim, taşrada yükselerek yönetici konumunda ön plana geçmiştir.⁴ Bununla

¹ https://egitim.tarimorman.gov.tr/adana/Belgeler/MAKALELER/tar%C4%B1m_tarihi.pdf,) 21.09.2022

² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim, İstanbul 2005, s.,37-43.

³ Çağlar Keyder/ Faruk Tabak (Editör) *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı İstanbul 1998, s.19.

⁴ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s.,140-145.

beraber pazara yönelik üretim yapan plantasyon benzeri çiftlikler kurularak Osmanlı tarımı bir nevi ticarileştirilmeye başlanmıştır.⁵

19. asır ise Osmanlı ekonomisi ve toplumu için farklı bir devirdir. Bilhassa Sanayi Devrimi sonrasındaki süreçte Osmanlı ekonomisi, yeni bir düzene doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu dönemde devlet, taşradaki güçlenen kesime, ve giderek artan Batı'nın gücüne karşı, kendi gücünü ve etkinliğini arttırmaya yönelik bir dizi reform girişiminde bulunmuştur. Nitekim ekonominin temeli olan tarım sektörü de bu yaşananlardan oldukça etkilenmiş ve dönemin reform girişimlerine konu olmuştur.⁶

19. Asrın ikinci yarısından itibaren ise iktisadi açıdan kalkınma düşünceleri, çiftçiliğin geliştirilmesinde kesişmiş ve bu doğrultuda adımlar atılmıştır. Bu adımlar neticesinde de Osmanlı tarımı canlandırılmaya çalışılmıştır.

1908 yılına gelindiğinde tarımsal üretim artarsa sanayi, bayındırlık ve diğer sektörlerdeki gelişmelerin tamamlanabileceği ve böyle devletin kurtulabileceği konusunda genel bir düşünce hâkim oluşmuştur. Bu doğrultuda II. Meşrutiyet idarecileri, devletin elde kalan tek yaşamsal kaynağının tarım sektörü olduğu bilinciyle bu alandaki reformları devam ettirmiştir.⁷

Çalışmada; II. Meşrutiyet'in tarım sektörüne etkisi, hükümetlerin izledikleri politikalar, siyasi partilerin ortaya koyduğu vaatler ve basında işlenen zirai meseleler üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olmak için de Tanzimat ve Sultan II. Abdülhamid devri özelinde incelediğimiz II. Meşrutiyet öncesi tarımı geliştirmeye yönelik yapılan çalışmalara değinilmiştir. Çalışmamız II. Meşrutiyet 'in Osmanlı tarımını nasıl etkilediğini ve bu dönemde tarımı geliştirmek için hükümetlerin izlediği tarım politikalarının, siyasi partilerin ortaya koyduğu tarım vaatlerinin neler olduğunu bunların basında nasıl işlendiğini gözlemlemek açısından bu alandaki çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir.

⁵ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* s.,156-159; Keyder, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, s.25-26.

⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İş Bankası, İstanbul 2008, s.,3-4; Ercan Koç, *19.Yy 'da Osmanlı Devleti 'nde Tarım*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005, s.5.

⁷Müge Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2020, s.18-19.

Bu çalışmada birinci el kaynak olarak *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, *Çiftçiler Derneği*, *Köylü*, *Felehat*, *İktisadiyat*, *Tanin*, *Hikmet*, *Türk Yurdu*, *Ekinci*, *İçtihad*, *Resimli Çiftçi ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye* gibi dönemin önemli gazetelerinden faydalanılmıştır. Bu gazeteler taranarak Osmanlı ziraatını geliştirmek, sanayi-i ziraiye ürünlerin üretimini teşvik etmek, modern tarım alet ve makineleri kullanmak, tarımsal kredi imkanı sağlamak, zirai eğitim olanaklarını geliştirmek, memleketin kalkınmasında tarım mı yoksa sanayi mi tartışması gibi konuların işlendiği yazılara ulaşılmıştır. Bu yazılar doğrultusunda da çalışmamızın üçüncü kısmı olan Basında Ziraat bölümü oluşturulmuştur.

Çalışmamızda birinci el kaynaklar dışında ikinci el kaynaklardan da faydalanılmıştır. Bu kaynakların başında da Halil İnalçık ve Donald Quataert'in *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2* adlı eseri gelmektedir. 1600-1914 yılları arasını kapsayan eser, Osmanlı tarım sektörünün tarihsel gelişimini ve yapısını analiz etmek amacıyla sıkça başvurduğumuz bir eser olmuştur. Bu eser dışında oldukça faydalandığımız kaynaklardan birisi de Tevfik Güran'ın *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* adlı eseridir. Özellikle 19. Asır Osmanlı ziraat sektörünün analiz edilmesi açısından başvurulan esas kaynaklardan biri olmuştur. Bilhassa Tanzimat devrinin tarımsal yapısının ve ziraat sektörünü geliştirmek için izlenen tarım politikaların analizi açısından çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Yararlanılan eserlerden bir diğeri ise Donald Quataert'in *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908* adlı eseridir. Quataert, Osmanlı tarımının gelişip ilerlemesi için yapılacak ilk işin modern bir tarım bürokrasisinin kurulması olduğunu bunun için de yetiştirilecek kadrolar için modern bir zirai eğitim politikasının izlenmesinin ve bu doğrultuda bulunulacak girişimlerin önemli olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın II.Meşrutiyet öncesi tarım politikaları bölümünde oldukça faydalandığımız bir çalışmadır.

Bu eserler dışında faydalanılan eserler ise şunlardır; Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 II. Meşrutiyet Dönemi* , Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Feroz Ahmad'ın *İttihat ve Terakki 1908-1914* ve İhsan Güneş'in *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları* Bu eserler özellikle II.Meşrutiyet döneminin siyasi atmosferinin anlamak, analiz etmek bu devir ile özdeşleşen İttihat ve Terakki'nin analiz edilmesi ve dönem hükümetlerinin tarım politikalarının neler olduğunun anlaşılması açısından çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Bu eserler dışında çalışmamızda tez çalışmalarından da oldukça istifade edilmiştir. Çalışmamızda yararlandığımız başlıca tezlerden birisi Ergün Ballı *İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, adlı çalışması olmuştur. Ballı, bu çalışmasında II. Meşrutiyet devri ile özdeşleşen İttihat ve Terakki'nin tarım sektörünü geliştirmek adına izlediği, ortaya koyduğu politikaları analiz etmiştir. Bu bağlamda da çalışmamızın II. Meşrutiyet devri tarım politikaları kısmı hazırlanırken katkı sağlayan çalışmalardan biri olmuştur. Bir diğer tez çalışması ise Müge Yüce'nin *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim* adlı tez çalışmasıdır. Yüce, bu çalışmasında II. Meşrutiyet'in Osmanlı köylüsüne ne gibi bir etki ettiğini irdeleyerek dönemin hükümetlerinin bu noktada ortaya koyduğu çalışmalardan bahsetmiştir. Nitekim çalışmamızın hükümet programları kısmı hazırlanırken katkı sağlayan çalışmalardan biri olmuştur.

1. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ TARIM POLİTİKALARI

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomi idi. Bundan ötürü devlet her ne olursa olsun zirai faaliyetlerin kesintiye uğramasına izin vermeyerek gelişmesi konusunda oldukça titiz davranmıştır. Ancak bu tedbirli duruşuna rağmen zaman içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler, Osmanlı'nın tarımsal yapısını farklı değişimler yaşamaya mecbur kılmıştır. Özellikle Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşip modernleşmeye ve dolayısıyla kurumsallaşmaya başladığı 19.asır, tarımsal açıdan yaşanan en önemli değişim ve gelişim süreci olmuştur. Buradan hareketle, bu başlık altında Osmanlı tarımının gelişmesi noktasında önemli adımların atıldığı Tanzimat Devri ile II. Abdülhamit Devrindeki tarım sektöründe yaşanan gelişmelerden kısaca bahsedilecektir.

1.1. Tanzimat Devri

1839-76 yılları arasında Osmanlı yönetimi, idari-sosyal ıslahatlar ile modernleşmeyi, bu ıslahatların başarısını da ekonomik alanda yapılacak girişimlerle desteklemeyi hedeflemiştir. Bu hedefler izlenecek bir iktisat politikasının ortaya çıkmasına neden olurken bu politikanın hiç şüphesiz en açık şekilde yansıdığı alan da tarım sektörü olmuştur. Nitekim Tanzimat Fermanında vaat edilen amaçlardan birisi de verimli toprakları ve halkın yetenekleri göz önüne alınarak gerekli girişimler neticesinde memleketi kalkındırmak idi. ⁸

Bu doğrultuda Tanzimat idarecileri ilk etapta ortaya koyacakları tarımsal gelişme politikalarını, yürütebilecek ve zamanla kadroları ve etkinlikleri artacak olan bir tarım bürokrasisi kurmuştur.⁹

Bu bağlamda 1838 yılında Hariciye Nezareti'ne bağlı olan tarım, ticaret, sanatın ilerlemesi, toplum refahının, ülke imarının sağlanmasına yönelik meseleleri ayrıntılı bir şekilde ele almak, görüşmek ve öneriler sunmak gibi görevleri olan, Meclis-i Ziraat ve Sanayi adı altında bir meclis teşkil edilmiştir. Bu meclisin ismi, konuşulan meseleleri tam manasıyla kapsamadığı için Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a şeklinde değişmiş ve 1839 yılında yine

⁸ Tefvik Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası, İstanbul 2019.s.,47; Halil İnalçık, “ Sened-i İttifak Ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, c.XXVII, S.12, 1964, s.603-622.

⁹ Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.47-48.

tarım ve ticari meselelerin idare edilmesi için kurulmuş olan Ticaret Nezaretinin bünyesine katılmıştır.¹⁰

Ardından 1843'te önce Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulan daha sonra Ticaret Nezareti'nin bünyesine katılan, tarımsal üretimin yükseltilmesi, dış ticaret dengesinin sağlanması, toplumun gelir ve refah düzeyinin artırılması vs meselelerde araştırmalar yaparak tavsiyelerde bulunmak gibi görevleri olan bir Ziraat Meclisi kurulmuştur. İktisadi meselelerde en önemli danışma organı olarak görülen bu meclis, devrin ilk dönemlerinde ortaya konulan kapsamlı ekonomik gelişme politikalarının hazırlayıcısı olmuştur.¹¹

1846 senesinde ise zirai konuların idaresi ve sevki için bağımsız bir Ziraat Nezareti teşkil edilmiştir. Evvelden kurulan Ziraat Meclisi'nin üye sayısı da yükseltilerek kurulan bu yeni nezarete aktarılmıştır. Ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra uygulamaya konulacak bir ziraat programının ve devlet hazinesinin yeterli olmaması gibi etkenlerden ötürü bu nezaret tekrardan Ticaret Nezareti'nin bünyesine dahil edilmiştir.¹²

Yine 1843-46 yılları arasında Rumeli ve Anadolu coğrafyalarının çeşitli bölgelerine 12,5 milyon guruşu aşkın kredinin sağlandığı bir Nafia Hazinesi kurulmuştur. Bu kredilerden elde edilen paralar, Hazine-i Nafia Sermayesi adı altında toplanıp halkın kredi imkânı sağlayacağı, sürekliliği olan bir tarımsal geliştirme fonu haline getirilmiştir.¹³

1858'de ise altyapı yatırımları ile ilgilenen Meclis-i Maabir adı altında bir kurum teşkil edilmiş ve bu kuruma 1863'te ziraatın geliştirilmesi, ticari değeri olan ürünleri üretilmesinin özendirilmesi, tarım, sanayi ürünlerinin ticaretine ve üretimine dair istatistikleri toplama gibi görevlerin verildiği üç kişilik Ziraat Fırkası adı altında özel bir komisyon eklenmiştir. Yine 1868'de mahalli düzeyde yapılacak ekonomik gelişmeyle ilgili çalışmalarını yürütmekle görevli Nafia Dairesi kurulmuştur.¹⁴

Bu devirdeki kurumsallaşma çalışmalarının bir diğer boyutu da eğitim alanında olmuştur. Öyle ki İstanbul yakınlarında kurulması planlanan bir basma fabrikasının işleyeceği pamuğun yetiştirilmesi ve ıslah çalışmaları için pamuk ziraatının öğretilmesi için

¹⁰ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Teşkilatında Reform 1836-1856*, Eren, İstanbul 1993, s.,258-9.

¹¹ Necmi Odabaşı, *Mihaliç Çiflikat-ı Humayunu ve İdaresi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Bursa 2014, s.,279.

¹²Ercan Koç, *19.Yy 'da Osmanlı Devleti 'nde Tarım*, s.,48-9.

¹³ Tefik Güran, 'Tanzimat Döneminde Tarım Politikası' : Halil İnalçık / Mehmet Seyitdanlıoğlu (Editör) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yay., Ankara 2006, s.,482.

¹⁴ Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,49.

bir mektep açılmasına karar verilmiştir.¹⁵ Bu bağlamda da 1847- 1848 tarihleri arasında Yeşilköy civarında Ziraat Tâlimhânesi ismiyle bir ziraat mektebi açılmıştır. Yabancı uzmanların da vazifelendirildiği bu mektebe, Gayrimüslim öğrenciler de alınmış ve okuldaki eğitim, dört yıl kadar sürmüştür.¹⁶

Bütün bu çabalar, tarım konusundaki ehemmiyetin devlet tarafından anlaşıldığını göstermekle beraber Ziraat Müdürleri ile yardımcılarının seçim usulü ile bu makamlara getirilmeleri ve fahri olarak çalışmaları, ziraat meclisinin, bağımsız bir nezaret dışında farklı farklı nezaretlerin bünyesinde yer alması, idarecilerin memleketin tarımsal açıdan kalkınmasını sağlayacak tedbirleri bulmakta ehliyet gösteremediğini ortaya koymaktadır.¹⁷

Bu dönemde bir taraftan zirai bürokrasi oluşturulurken diğer taraftan da tarımsal gelişmeyi sınırlayan faktörlerin ve bunlara karşı alınacak tedbirlerin belirlendiği bir dizi programlar hazırlanmıştır. Bu çalışmalardan ilk önemli örneği de 1843 senesinde Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliyye tarafından hazırlanan ve daha sonra Meclis-i Ziraat'ta görüşülen program olmuştur. Bu program ekonomik alanda gelişmenin sağlanması bakımından alınacak tedbirlerin genel bir çerçevesini çizmektedir.¹⁸

Ayrıca üretim alanlarını genişletmeye, pazara yönelik üretimi çoğaltmaya ve modern araç kullanımını özendirmeye dair tedbir politikaları ortaya konulmuştur. Öyle ki üretimi arttırılması arzulanan mahsullere, geçici vergi afları tanınmış, zirai tekniklerin modernleşmesi için Avrupa'dan ithal edilecek araç ve ürünlere yönelik gümrük vergi muafiyeti sağlanmıştır.¹⁹ Bu açıdan atılan en önemli adım, tarımsal ürün ticaretinin serbest hale getirilmesi için hem devlet tekellerinin hem de mubayaa sisteminin kaldırılıp, üreticinin ve dolayısıyla üretimin teşvik edilmesi olmuştur.²⁰

Bu teşvik çalışmalarından birisi de 1859 yılında Tapu Nizamnamesi'ne eklenen hükümlerle, boz ve kurak alanların ekime açılıp zirai faaliyetlerin yapıldığı bir yer haline getirilmesi durumunda, buraların düşük bir masraf karşılığında üreticiye karşılıksız verilmesi ve buralardan kaldırılan hasattan bir yıl süreyle öşür alınmaması olurken ticari

¹⁵ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi c.1-2*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s., 564.

¹⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2007, s.,171.

¹⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi c.VI*, s.,222.

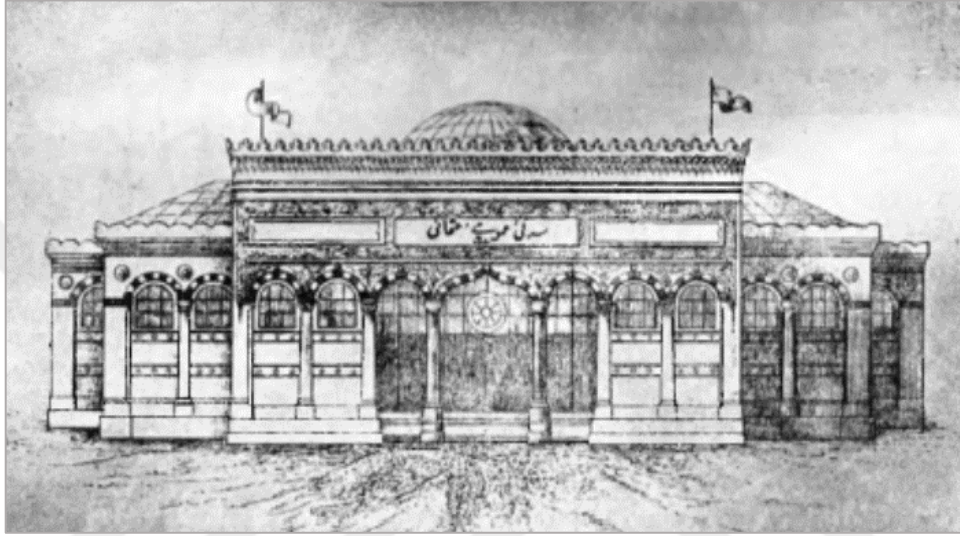
¹⁸Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,51., Hazırlanan programların detaylı bilgisi için bkz; Güran, *Tanzimat Döneminde Tarım Politikası*, s.,483.

¹⁹Odabaşı, *Mihaliç Çiflikat-ı Humayunu ve İdaresi*, s.,284.

²⁰Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,54.

potansiyeli yüksek, pamuk, zeytin, dut vs. bazı ürünler de bu politika çerçevesince öşür vergisi dışında tutulmuştur.²¹

Bir başka teşvik çalışması ise çeşitli zaman ve mekanlarda açılan, yerli yabancı ürün ve aletlerin tanıtıldığı sergilere katılmak olmuştur. Mesela 1851’de Londra, 1855’te Paris, 1862’de tekrardan Londra’da açılan sergilere gidilmiş, 1863’te de ilk defa İstanbul’da sergi düzenlenerek Osmanlı ürünleri tanıtılmaya çalışılmıştır.²²

Şekil 1. 1863 Senesinde İstanbul’da Açılan Sergi Binasının Dışarıdan Görünüşü

Kaynak: TZTBB, s.146

Yine bu dönemde yaşanan göç hareketleri neticesinde Anadolu kırsalına gelen göçebelerin buralara yerleştirilip, tarımsal faaliyetler yürütmeleri noktasında devlet tarafından yürütülen özendirme çalışmaları izlenen teşvik politikaları çerçevesince değerlendirilen bir uygulamadır diyebiliriz.²³

Bu dönemde sadece teşvik edici tedbir politikaları değil, müdahaleci nitelikte politikalar da uygulamaya koyulmuştur. Özellikle zirai kredi ilişkilerinin düzenlenmesi konusu, bu politikaların yansıdığı en bariz alan olmuştur. Nitekim devlet bu politikalar

²¹ Güran, *Tanzimat Döneminde Tarım Politikası*, s.,486.; Koç Ercan, *a.g.t*, s.,67-8.

²² -----, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, (1938) I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını*, İstanbul Devlet Basımevi, s.,146-172. Bundan sonra eserin ismi kısaltılarak TZTBB şeklinde verilecektir.

²³ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1829-1913)*, s.,93; Pamuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, s.,30.

doğrultusunda hem üreticiye kredi imkanı tanımış hem de özel kredi piyasasını düzenleyen hükümler getirmiştir.²⁴

Tanzimatın başlangıcındaki kurumsallaşma çabaları içerisinde oluşturulan Nafia Hazinesinin çalışmaları, üreticiye, yiyecek ve tohumluk yardımından ibaret kalmıştır. Esas tarımsal kredi açısından ilk adım, ileride Ziraat Bankası'nın çekirdeğini oluşturacak olan Memleket Sandıklarının kurulmasıdır.²⁵

Hem devlet organizasyonu hem de köylülerin kendi üretimi ile yetiştirilen ürünlerin paraları biriktirilerek aylık yüzde 1 faizle yine köylüye borç temin etme esasına dayanan bu sandıklar, ilk defa 1863'te Tuna bölgesinde kurulmuştur. Kısa zamanda da gelişerek 1867 senesinin sonunda toplam sermayesi 20 milyon kuruşa ulaşmıştır. 1865 yılında da Edirne eyaletiyle Tırhala sancağında benzer sandıklar, kurulmuş zamanla bu sandıkların sayısı yükselerek zirai alandaki özel kredi kaynaklarına karşı güçlü bir seçenek oluşturmuştur.²⁶

Ancak kurulan bu sandıklar, kredi ihtiyacının çok sınırlı bir kısmını karşılayabilecek sermayeye sahip olduğu için tarım kredi meselesini çözüme başarılı olamamıştır. Bununla beraber toplanan fonlar, küçük üreticiden ziyade zenginlerin eline geçmeye başlamıştır. Bir de devletin mali bunalımlar içerisinde olması bu sandıkların işleyiş düzenini bozmuştur. Böylece bu uygulama, esas amacından saparak, büyük üreticilere ve hazineye sermaye aktaran birer araç haline gelmiştir.²⁷

Tanzimat devrinde ortaya konulan bu çalışmalar, azda olsa tarımın kalkınması açısından katkı sağlamış ancak toprak mülkiyet sorunu çözülmeden tam bir zirai gelişimden söz etmenin mümkün olmadığı görülmüştür.²⁸

Nitekim dönemin bürokrasisinin karşılaştığı en büyük güçlük, toprak gelirlerinin düzensizliği idi. Bundan ötürü toprak rejimini düzenleyip, bir sisteme bağlamak ve zirai verimin artışı gerçekleştirilmek için yeni bir kanuni düzenlemeye gitme mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde de 1858 senesinde Batı hukukunun mülkiyet prensipleri ile eski

²⁴ Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,58.

²⁵ Erdal Celal Sumatayoğlu, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Tarımsal Politikaların Tarihsel Gelişimi ve Uygulanması*, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.,69.

²⁶ Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Mithat Paşa Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, İş Bankası, İstanbul 2021, s.,185.; Sumatayoğlu, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Tarımsal Politikaların Tarihsel Gelişimi ve Uygulanması*, s.,69.

²⁷ Ercan Koç, *19.Yy 'da Osmanlı Devleti 'nde Tarım*, s.,58.

²⁸ Odabaşı, *Mihaliç Çiflikat-ı Humayunu ve İdaresi*, s.,282.

toprak hukukumuzun bazı temel kurumlarını birleştiren, bir kanunname hazırlanmıştır. Şüphesiz bu düzenleme, devrin başından itibaren yerleştirilmeye çalışılan liberal düşüncenin zirai alana yansımalarının bir başka örneğidir denilebilir.²⁹

Zirai kalkınmayı destekleyen tüm bu çabalara rağmen dönemin tarımsal faaliyetleri, küçük ölçekli kalmış, büyük çiftlik işletmelerine az rastlanılmaktadır. Rastlanan büyük işletmelerin çoğunluğa da Anadolu coğrafyasından ziyade Rumeli’de görülmüştür.³⁰

Anadolu coğrafyasında ise yabancılara tanınan mülkiyet hakkından sonra Batı Anadolu bölgesinde büyük işletim girişimlerine rastlanılsa da bu girişimler başarılı bir şekilde sonuçlanmamıştır.³¹ Bu durumun en önemli sebebi toprağa nazaran emek kıtlığının bu dönemde de devam etmesidir.³²

Küçük işletim biçiminin hakimliği, bu dönemdeki üretim alanını da oldukça etkileyerek daha çok gıda ürünlerini kapsamış ki bu da yiyecek dışındaki ihraç ürünlerin üretimini kısıtlamıştır. İhraç ürünlerin büyük çoğunluğu Balkan coğrafyasından sağlanırken, pamuk tütün, incir, buğday, tiftik, ipek gibi ürünler, ihracatın %60’ını oluşturmuştur.³³

Tablo 1. Yetiştirilen Mahsuller, 1863 (Ekilen Arazinin Yüzdesi).

Bölge	Buğday	Arpa	Pamuk	Tütün	Bağlar	Diğer Hububat
Edirne	30	53			5	12
Selânik	38	50				12
Serez	20	48	10	15		7
Kavala		55	3	8		34
Diyarbakır	40	55	5			2
Trabzon	6	58		10	1	25
Akra	40	16	6	2		36

Kaynak: Halil İnalçık/ Donald, *Quataert, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2.Cilt 1600-1914*, Eren Yay., İstanbul 2004, s.,963

²⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş, İstanbul 2016, s.,244-7.

³⁰ Carter Findley *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, ABD, Yale Üniversitesi 2010, Çeviren: Güneş Ayas, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Timaş Yay., İstanbul 2019, s.110.

³¹ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yay; İstanbul 1993, s.,64-5. Bilhassa İngiliz sermayedarların Batı Anadolu bölgesinde büyük oranda toprak satın alarak kapitalist çiftlikler kurma girişimleri bu açıdan gösterilecek en önemli örneklerden birisidir. Detaylı bilgi için bkz., Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1829-1913)*, s.,101.

³² Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s.,213.

³³ Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, s.,111.

Her ne kadar bu dönemde tarımsal üretim ve ihracatında belirli bir gelişme kaydedilip, öşür gelirlerinde bir yükselme yaşansa da bu durum tarım teknolojisine yansımamıştır.³⁴ Tarımda makineleşme çalışmaları, küçük üreticiliğin yaygın ve nüfus başına gelirin düşük olduğu bir zirai yapı içerisinde kalmıştır.³⁵ Yani üretici hala toprağını karasaban ile sürmüş, tezeği gübreden ziyade yakıt olarak kullanmış, tarlaları orakla biçmiş, tohumu elleri ile saçmıştır.³⁶

Tablo 2. Öşür ve Devlet Gelirlerinin Gelişimi 1848-1876

Yıllar	Öşür gelirleri (milyon guruş)	İndeks	Bütçe gelirleri (milyon guruş)	İndeks
1848	194,8	100,0	775,2	100,0
1857	356,5	183,0	1.037,8	133,9
1862	405,9	208,4	1.321,3	170,4
1867	585,6	300,6	1.723,5	222,3
1871	664,5	341,1	1.827,7	235,8
1876	742,9	381,4	2.202,7	284,1

Kaynak: Tefik Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s. 66.

Genellikle, Osmanlı topraklarında ulaşım ve taşımacılık yaylı, kağrı, vb. türlü arabalar ve deve, katır, at gibi binek ve yük hayvanları aracılığıyla sağlanırken, bu dönemde de ulaşım ve nakliyat işleri yük ve binek hayvanları ile sağlanmıştır. Islahat Fermanı'nda, ulaşım imkanlarının geliştirilmesine yönelik vaatler beyan edilmiştir.³⁷ Fakat bu vaatler tam manasıyla gerçekleşmemiştir. Bu durumun en önemli nedeni ise araba ile nakliyata müsait yolların olmaması olarak belirtilmiştir. Her şeye rağmen Tanzimat idaresi, araba taşımacılığına uygun yol yapımına başlamış ancak denildiği gibi ülke genelinde böyle bir yol sistemini oluşturmak pek mümkün olmamıştır. Yine de bu çalışmalar neticesinde

³⁴ Güran, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,65-67. Öşürün gelirlere ne kadar katkıda bulunduğu eyaletlerdeki verimlilik oranına ve hükümetin buralardaki vergi tahsil etme yeteneğine göre farklılaşmaktaydı. 1860' da zirai alanda toplanan vergi paylarının en yüksek olduğu yer Tuna eyaleti idi. Öyle ki bazı yıllarda öşürün payı %45, ağnam vergisinininki %18 olmuştur. 1870'lerde Edirne'de ise öşür toplam vergilerin %28'ini karşılamıştır. Bakınız; Halil İncalçık/ / Donald, Quataert, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2.Cilt 1600-1914*, s.,964.

³⁵ Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870 – 1914", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.58, S.1,2003, s.29-53.

³⁶ Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007* s.,110.

³⁷ Musa Gümü, "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelenmesi", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 47, 2008, s.215-240.

hayvanların gücüne dayanan arabalarla taşımacılık yaygınlaşmış hatta taşımacılık şirketlerinin kurulması gibi girişimlerde bulunulmuştur.³⁸

Bunun dışında yabancılara tanınan imtiyazlar neticesinde demiryolu ulaşımı da diğer memleketlere nazaran az da olsa gelişme kaydetmiştir. Bu bağlamda Sivas-Samsun; İzmir-Uşak; Erzurum-İran; İskenderun-Birecik; İstanbul-Belgrat, Selanik, Edirne hatlarının yapımı için imtiyaz verilmesi düşünülmüş fakat, bunlardan hiçbiri uygulamaya geçirilememiştir. Sadece İngiliz kumpanyalarına verilen Köstence-Çernavoda; İzmir-Aydın hattının yapımı gerçekleştirilmiştir. Deniz taşımacılığında ise yelkenli gemilerin yerini artık buharlı gemiler almaya başlamıştır. Fakat ticaret alanında buharlı gemilerden yeterince yararlanılmamıştır. Öyle ki Osmanlı limanları ile yabancı limanlar arasında asıl denizyolu taşımacılığını yabancı kumpanyalar yapmıştır.³⁹

Ulaşım alanında ortaya konulan gelişmeler, batılı emsallerine göre daha geriden gelse de devletin bu alanda ortaya koyduğu çalışmalar Osmanlı ekonomisine olumlu yönde katkı sağlamıştır.⁴⁰

Kısacası Tanzimat devrinde ortaya konulan çalışmalar, Osmanlı tarımının gelişip ilerlemesinde önemli bir rol oynamış ve durağan bir yapıya sahip tarım sektörünü canlandırmıştır. Belki tam manasıyla modern bir zirai yapının oluşmasını sağlayamamış ancak sonraki dönemlerde tarım sektöründe ortaya konulacak çalışmalara bir temel olmuştur.

1.2. Sultan Abdülhamid Devri

Tarıma dayalı bir ekonomide sadece kendi geçimini sağlayan bir üretim kapasitesi ile devlet ekonomisinde var olan sorunların çözülemeyeceğinin farkında olan II. Abdülhamit, saltanatı boyunca gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahatlar ile bu durumu düzeltmeye çalışmıştır. Özellikle zirai konulara oldukça titizlikle yaklaşmış ve bu alanda yapılacak her türlü çalışmalara, girişimlere destek vermiştir. Öyle ki "*İnsanlığın zenginliğinin esasını teşkil*

³⁸Emrah Çetin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, TTK, Ankara 2017, s.,80-2.

³⁹Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, s.,301-3.

⁴⁰Nevin Memiş, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret.*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s.,45.

eden ziraattır ve ziraat Osmanlı Devleti'nde ilk yeri işgal eder, çünkü bütün canlıları besleyen odur” ifadesi de bu alana verdiği ehemmiyeti göstermektedir.⁴¹

Bu devirde de memleketin başlıca ekonomik faaliyetlerinden olan tarımın, giderek önem kazanması tarımsal kalkınma ve modernleşme noktasında toplumsal bir bilinçlenmenin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu gereklilikte devrin ziraat anlayışını; tarım bürokrasinin kurulması, tarım okullarının ve örnek tarlaların açılması, uzman yetiştirme gibi girişimler ile şekillendirerek modern bir görüntü elde etmesini sağlamıştır.⁴²

Tanzimat devrinde temelleri atılan tarım bürokrasisi, bu dönemde kurumsal bir boyut kazanarak gelişmeye başlamıştır. 1876 senesinde Ziraat ve Ticaret Nezaretine bağlı olarak Ziraat ve Ticaret Meclisi'nin teşkil edilmesi bu açıdan atılan ilk adım olmuştur. Geliştirilen zirai bürokrasinin sonraki reformlara temel oluşturacak en önemli genişlemesi ise Amasyan Efendi'nin Ziraat Müdürü olduğu dönemde yaşanmıştır.⁴³

Nitekim devletin merkezileşmesiyle beraber artık tarımsal meseleler, merkezden atanan zirai eğitime sahip ve sayıları giderek artan kadrolar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Amasyan Efendi de bu kadronun oluşturulması için çalışan önemli isimlerdendir. Amasyan Efendi'nin Ziraat Müdürü olarak atanmasının ardından 1880'li yıllarda sayısı çok az olan ziraat müfettişliği kadro listesine eklenmiştir. Nitekim bu adım tarımsal reformlara uzman bir bakışla yaklaşılmaya çalışıldığını göstermiştir.⁴⁴

Tarım bürokrasisini geliştirmeye yönelik girişimlerden bir diğeri de 1880 senesinde dönemin sadrazamı Said Paşa'nın emri ile kurulan Ziraat ve Sanayi Odalarıdır.⁴⁵ Bu odaların teşkil edilmesinde, zirai alandaki yeni tekniklerin ve bilgilerin yaygınlaştırılması fikri etkili olmuştur. Bundan ötürü sadece İstanbul'da değil Kastamonu, Edirne, Trabzon, Konya başta olmak üzere ülke genelinde 99 oda açılmıştır.⁴⁶

⁴¹ Miyase Koyuncu Kaya, İhsan Bulut, Niyazi Kaya, “Sultan II. Abdülhamid'in İcraatlarının Ekonomik ve Tarihi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.9, S.43, 2009, s.109-129.

⁴² Ahmet Vurgun, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği (1891-1909)” *Selçuk Türkiyat Dergisi*, S:51, 2021, s.,83-114.

⁴³ Tefik Güran, ‘*Tarım Politikası 1839-1913*’, Osmanlı Ansiklopedisi, c.3, 1999, s.,305-6.; Meclisin temel görevleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Düstur “Meclis-i Mezkurun Ziraata Ait Vazifesi”, 1. Tertip, III. Cilt, s.,473-4.

⁴⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, İş Bankası, İstanbul 2008, s.88.

⁴⁵ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, s.,79.

⁴⁶ Güran, *Tarım Politikası 1839-1913*, s.,306. Ziraat Odaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Düstur “Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin Teşkiline Dair”, 1. Tertip, III. Cilt, s.,570-1.

Üreticilerin ortak problemlerini görüşmek ve bunlara dair tedbirleri düşünmek için teşkil edilen bugünkü manasıyla meslek örgütü ve kuruluşların oluşmasına zemin hazırlayan bu odalar aynı zamanda üreticinin yüksek oranlı faizle borçlanmasını engellemesi ve ihtiyaç fazlası ürünlerin istenildiği kişiye değerinde satma olanağını sağlayan ve ürün fiyatlarını belirleyecek olan borsaların kurulmasına imkân vermesinden ötürü dönemin zirai gelişiminde ileri bir adım olarak görülmüştür.⁴⁷

Dönemin tarımsal geliştirme çabalarına katkı sağlayacak bir başka girişim de Tanzimat devrinde temellenen Memleket Sandıklarının, aynı amaçlar doğrultusunda ve her sancak merkezinde birer şubesi olacak şekilde 1883'te Menafî Sandıklarına dönüştürülmesi olmuştur.⁴⁸

Zamanla bu sandıkların iyi idare edilememesinden ötürü istenen faydalar sağlanamayınca üreticilerin ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yeni bir tarımsal kredi müessesesinin kurulması fikri ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Bunun üzerine 1888 senesinde bu sandıklar, modern bir zirai kredi kuruluşu olan ve ileride de devlet bankası haline gelen Ziraat Bankasına dönüştürülmüştür.⁵⁰

Zirai kurumsal çalışmalarına yönelik bir diğer girişim de 1892 tarihli irade ile Aram Efendi'nin müdürlüğünde tarımın her alanıyla ilgilenen ve beş şubeden oluşan Ziraat Hey'eti Fenniyesinin kurulması olurken, 1893'te Selim Melhame'nin nazırlığında, Orman ve Ma'âdin İdaresi ile Ziraat İdaresi'nin birleştirilmesiyle kurulan Orman ve Ma'adin ve Ziraat Nezareti bu doğrultuda ortaya konulan en önemli çalışmalardan birisi olmuştur.⁵¹ Böylece

⁴⁷ Koyuncu/ Bulut/Kaya, *Sultan II. Abdülhamid'in İcraatlarının Ekonomik ve Tarihi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi*, s.,115.

⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra arşiv belgeleri BOA şeklinde kısaltılarak verilecektir.) Y.. A..RES, 38/37, (H.29.10.1304- M.21.07.1887).; BOA, ŞD, 2517/1, (H.24.08.1304-M.18.05.1887)

⁴⁹ Ferhat Güngör, *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863-1888)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2015, s.,216.

⁵⁰ BOA, Y..MTV, 33,/77, (H.09.10.1305-M.19.06.1888).; Emine Kaya, Esra Kadanalı, "Geçmişten Günümüze, Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.19, 2020, s.131-152; Osman Yazan, "Ziraat Bankasının İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi" *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.17, S.4, 2017, s. 221-237.

⁵¹ Özkan Keskin, *Orman ve Ma 'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2005, s.,79.; BOA, İ. DH.. 1276/100430, (H.14.11.1309-M.10.06.1892).; BOA, ŞD, 524/38, (H.23.07.1315-M.18.12.1897); Keskin, *Orman ve Ma 'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s.,57.

Hariciye Nezaretinin idaresi altında başlanılan zirai kurumsallaşma süreci, bu devirde nihai bağımsız bir yapı haline getirilmiştir.⁵²

Modern tarım yöntemlerinin öğrenilmesi, öğretilmesi ve uygulanmasına yönelik önemli çalışmaların yürütüldüğü bu devirde, üretimin yükseltilmesi için gerekli olan bilimsel yöntem, teknik bilgi ve becerinin kazanılması için önemli girişimlerde bulunulmuştur.⁵³

Öyle ki 1877 senesinde Amasyan Efendi'ye ülkede zirai eğitimin geliştirilmesine yönelik yapılacaklar hakkında bir çalışma yapması teklif edilmiştir. O da, Fransa'nın tarımsal eğitim sisteminden esinlenerek bir layiha hazırlamıştır. Nitekim kendisinin de Fransız ekolünden gelmiş olmasının bunda büyük bir etkisi olmuştur. "Memalik-i Osmaniyye'de usul-i tedrisiyye-i ziraata dair tanzim olunan layiha" başlıklı bu çalışma 1884 senesinde nizamname halini almış 1903 senesine kadar da yürürlükte kalmıştır.⁵⁴

Bu doğrultuda yapılan çalışmalardan birisi toprakların modern bir şekilde idare edilmesinin gösterilmeye çalışıldığı numune tarlalarının kurulması olurken diğeri modern tarımın gelişmesinde ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi için kurulan tarım okullarıdır. Nitekim devrin Ziraat Müdürü Amasyan Efendi de vilayetlerde tarım okullarının, numune tarlalarının kurulmasını esas vazifelerden biri saymıştır. Hatta Edirne, İstanbul, İzmir ve Selanik'te acilen bu kuruluşların teşkil edilmesinin gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵

Yerli bir eğitim programının Osmanlı ziraatının modernleşmesi açısından öneminin farkında olan Amasyan Efendi, bu doğrultuda girişimlerde bulunarak dönemin zirai eğitimi açısından önemli okulların kurulmasını sağlamıştır. Bunlardan birisi 1884'te nizamnamesi yayınlanan Halkalı Ameliyat Ziraat Mektebi bir diğeri ise Bursa Ziraat Ameliyat Mektebidir. Bursa'daki okulda, Halkalı'da bulunan okul gibi ilk başta Amasyan Efendi'nin Ticaret ve Nafia Nezareti'ndeki dairesinin yönetimine verilmiştir.⁵⁶

⁵²Erkan Tural, 'Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)' *Tarih Dergisi*, c.2, S.48, 2008, s.,85-115.

⁵³ Mustafa Gençoğlu, "Sultan II. Abdülhamit'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c:4, S.2, 2014, s.45.

⁵⁴ Mehmet Ali Yıldırım "Osmanlı'da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Mühendisi: Hagop Amasyan ve Kevoork Torkomyan", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.6, S.12, 2016, s.6.

⁵⁵ Gençoğlu, *Sultan II. Abdülhamit'in Yurt Dışı Eğitim Politikası*, s.45; Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, s.108.

⁵⁶ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, s.97-101.

Quataert' e göre bu kurumlar, Osmanlı'nın eğitimli bürokrat sayısını arttırmıştır. Fakat bunların yürütülen tarım reformları içerisinde hiçbir zaman aktif olmadığını ifade etmiştir. Bunun dışında kurulan ziraat okullarının da çiftçi kesime yeni teknikleri öğretme kapasitesinin sınırlı kaldığını belirtmiştir.⁵⁷

Ayrıca oluşturulan bu kurumların idare ve öğretim kadrolarının karşılanması için öğrencilere yurt dışı eğitim imkânı sağlanmaya çalışılmıştır⁵⁸ Bu doğrultuda ilk adım yine Amasyan Efendi tarafından atılmıştır. Öyle ki, 1880'de Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'den mezun sekiz öğrenci seçerek kendisinin de eğitim aldığı Fransa'ya göndermiştir. Gönderilen öğrenciler mezun olup geri döndüklerinde kimi ipekböceği ve üzüm üretimi kimi de peynir ve zeytinyağı üretimini geliştirmek için vilayetlerde ziraat müfettişi olarak görev almaya başlamışlardır.⁵⁹

Bunların dışında padişaha ait çiftliklerde yürütülen zirai faaliyetlerde devrin zirai gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Mesela II. Abdülhamit, şehzadeliğinde Maslak çiftliğinde hububat tarımı yapmış hatta burada bir okul açarak dört yüze yakın öğrenciye zirai eğitim imkânı sunmuştur.⁶⁰ Yine Beykoz'da bulunan Çavuşbaşı ve Hekimbaşı Çiftliklerinde özellikle Bulgaristan'dan gelen muhacirler vasıtasıyla gül bahçeleri oluşturularak burada gül yetiştiriciliği yapılmıştır. Bu gül bahçelerinden halis gül suyu ve gül yağı elde edilerek bunların ticareti yapılmıştır.⁶¹ Hatta buraya bir müfettiş gönderilerek burada yapılan ziraata dair bir malumat vermesi istenmiştir. Müfettişte buraya yerleştirilen muhacirler vasıtasıyla on yedi dönümlük bir arazide gül yetiştiriciliği yapıldığını beyan etmiştir.⁶²

⁵⁷ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, s.97-107.

⁵⁸Gençoğlu, *Sultan II. Abdülhamit'in Yurt Dışı Eğitim Politikası*, s.45; Bu dönemde kurulan ziraat mektepleri ve numune tarlaları hakkında detaylı bilgi için bkz; Kürşat Ömer Koçyiğit, *II. Abdülhamit Dönemindeki Mesleki Okulların Modernleşmeye Etkileri*, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2019, s., 41-8.; Yurt dışına gönderilen öğrenciler genellikle Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani ve Darüşşafaka mezunları arasından seçilirken gittikleri ülkelerde ağırlıklı olarak Almanya ve Fransa olmuştur. BOA, Y..A...HUS,244/46, (H.15.07.1308-M.24.02.1891).

⁵⁹ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, s.94.

⁶⁰ Koyuncu/ Bulut/Kaya, *Sultan II. Abdülhamid'in İcraatlarının Ekonomik ve Tarihi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi*, s.,111.

⁶¹ R.Rüveyda Okumuş, "Muhacirlerin Gülistanı Çavuşbaşı Gül Çiftliği", *Yediküta Tarih ve Kültür Dergisi*, S.116, 2018, s.14-17.; Ayten Altınbaş/ Ekrem Sırma, '19 Yüzyıl Sonunda Üsküdar Çavuşbaşı Çiftliğinde Gülyağı ve Gülsuyu Üretim' : Süleyman Faruk Göncüoğlu (Editör) *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII Cilt I*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2012, s.207-209; Çiftlikler hakkında detaylı bilgi için bkz; Arif Kolay, 'Beykoz'un Çiftlikleri ve Çiftlikât-ı Hümayûn': Şefik Memiş (Editör), *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Beykoz Belediyesi, İstanbul 2020, s.191-207.

⁶² BOA, Y..PRK.HH.,27/20, (H.27.03.1311-M. 8.4.1895); Ayten Altınbaş/ Ekrem Sırma, '19 Yüzyıl Sonunda Üsküdar Çavuşbaşı Çiftliğinde Gülyağı ve Gülsuyu Üretim', s.208.

Abdülhamid sadece Anadolu coğrafyasında değil Ortadoğu coğrafyasında da birçok çiftliğe sahip olarak burada modern zirai faaliyetlerin oluşmasına imkân vermiştir. Nitekim bu çiftliklerden birisi de Filistin toprakları içerisinde yer alan Bisan Çiftliğidir. Çiftlik, ılıman bir iklime sahip olup hem yazın hem de kışın tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü bir yerdir. Öyle ki burada her türlü ağaç, tahıl ve pamuk gibi pek çok ürün yetiştirilebilmiştir.⁶³

Tablo 3. Bisan Çiftliğinde Üretilen Ürünlerin Listesi

Hububat	Meyve	Ham Madde	Ağaç
Buğday	Muz	Pamuk	Kavak
Arpa	Limon	Şeker kamışı	Sedir
Pirinç	Portakal	Okaliptus	Meşe
Mısır	Elma	Kök boya otu	Çam
	Ayva	Meyan kökü	Ihlamur
	Erik	Palamut	Gül
	İncir		
	Patates*		

Kaynak: Büşra Aydın İnce, “ II. Abdülhamit Dönemi Filistin Emlâki: Bisan Çiftliği Örneği”,s.55.

Ortaya konulan bu çalışmalarla beraber ulaşım imkanlarının bilhassa demiryollarının gelişimi, yabancılara tanınan imtiyazlar neticesinde Duyun-u Umumiye, Reji İdaresi gibi müesseselerin kurulup, bazı ürünlerin üretiminde en önemli destekleyici olmaları ve bu dönemde gümrük vergilerine tanınan aflar neticesinde düşük fiyatlar ile gelişmiş tarım makineleri ithal eden kesimlerin kurdukları büyük çiftliklerin yaygınlaşması dönemin tarımsal faaliyetlerinin gelişip, ticarileşmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁶⁴

⁶³ Büşra Aydın İnce, *II. Abdülhamit Dönemi Filistin Emlâki: “Bisan Çiftliği Örneği*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s.,51.

⁶⁴ Stanford J. Shaw, Kural Ezel Shaw, ‘History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey II’, Cambridge University Press 1976, Çeviren: Mehmet Harmancı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, E Yay., İstanbul 2010, s.,284.

Tablo 4. Osmanlı Devleti'nde Demiryollarının Yıllara Göre Gelişimi

Yıllar	Anadolu (km)	Rumeli (km)	Toplam (km)
1870	174,5	-	174,5
1875	176,8	1.132,5	1.309,3
1880	178,3	1.309,6	1.487,9
1885	282,5	1.309,6	1.592,1
1890	609,0	1.440,5	2.049,5
1895	1.519,4	1.785,1	3.304,5
1900	2.171,9	2.553,0	4.724,9
1905	2.370,8	2.553,0	4.923,8
1910	2.370,8	2.553,0	4.923,8

Kaynak: Tefvik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.82

Tablo 5. Osmanlı İmparatorluğunda Mevcut Demiryolları, 1897.

Kumpanyalar	Hat uzunluğu (km.)	Gelir (Guruş)
Şark Osmanlı Demiryolları İşletici Kumpanyası	12 645	50 607 045
Selanik-Manastr Osmanlı Demiryolu Şirketi	2 186	8 607 114
Dersaadet-Selanik İltisak Demiryolu Osmanlı Şirketi	5 101	6 490 274
Aydın Osmanlı Demiryolu Şirketi	5 157	25 274 541
İzmir-Kasaba ve Alaşehir Demiryolu Osmanlı Şirketi	5 169	19 686 532
Mersin ve Adana Demiryolu Şirketi	670	2 140 596
Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi	10 224	36 964 261
Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi	417	1 093 630
Birecik Demiryolları Osmanlı Anonim Şirketi	2 468	8 601 537
Yafa-Kudüs-ü Şerif Demiryolu ve Şubeleri Osmanlı Şirketi	869	3 303 370
Toplam	44 906	162 768 900

Kaynak: Halil İncılık/ Şevket Pamuk, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s.,179

Tablo 6. Tarım İşletmelerinin İşledikleri Toprak Miktarı İtibariyle Dağılımı (Rumeli 1907, Anadolu 1909).

Vilayetler	10 dönümden küçük	10-50 dönüm arası	50 dönümden büyük	Toplam	İşletme başına düşen ekili arazi (dönüm)
Selanik	31,6	55,4	13,0	100,0	15,6
Manastr	28,0	46,8	25,2	100,0	21,5
Kosova	33,1	48,7	18,2	100,0	30,7
Yanya	26,9	46,4	26,7	100,0	24,8
Edirne	54,5	28,1	17,4	100,0	23,7
Rumeli top.	37,8	43,4	18,8	100,0	24,1
İstanbul cev.	12,4	55,2	32,4	100,0	36,5
Hudavendigar	30,5	47,9	21,6	100,0	33,5
Aydın	34,6	42,3	23,1	100,0	32,2
Adana	17,4	36,2	46,4	100,0	77,3
Konya	21,5	45,8	32,7	100,0	40,4
Ankara	12,6	58,0	29,4	100,0	41,4
Kastamonu	21,8	58,2	20,0	100,0	22,1
Trabzon	43,0	42,3	14,7	100,0	18,1
Sivas	35,0	45,0	20,0	100,0	28,7
Erzurum	45,5	39,5	15,0	100,0	17,0
Mamüretülaziz	27,2	44,6	28,2	100,0	30,1
Bitlis	20,8	41,5	37,7	100,0	95,7
Diyarbakır	17,6	34,7	47,7	100,0	50,3
Van	35,8	36,8	27,4	100,0	26,0
Anadolu top.	26,6	48,2	25,2	100,0	33,9

Kaynak: Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,92

Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de üretilen en önemli ürünlerin başında tahıl gelmektedir. Özellikle Amerikan buğday ve arpa tohumlarının dağıtılması bu ürünlere yönelik üretimi teşvik etmiştir. Bunun dışında üzüm yetiştiriciliğinin özendirilmesiyle ülkenin toplam dış ticaretinin %20'lik bir kısmını karşılayan bir kuru üzüm üretimi yapılmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru pamuk üretiminde yaşanan küresel talep, Osmanlı topraklarında pamuk üretimini arttırarak pamuğu devrin en önemli üretilen ürünlerinden biri haline getirmiştir.⁶⁵

⁶⁵ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.,285.

Tablo 7. 1907- 1909 Rumeli ve Anadolu Coğrafyalarında Başlıca Tarım Ürünlerinin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları

Ürünler	Rumeli, 1907			Anadolu, 1909		
	Ekiliş (on bin dönüm)	Üretim (bin ton)	Üretim (milyon guruş)	Ekiliş (on bin dönüm)	Üretim (bin ton)	Üretim (milyon guruş)
Buğday	467	497	460	2.523	3.039	2.632
Arpa	225	294	197	1.314	1.730	1.183
Yulaf	131	104	61	149	214	119
Çavdar	114	121	105	254	274	192
Kaplıca	42	28	15	82	96	65
Darı	10	10	6	169	155	97
Mısır	320	403	280	416	436	291
Burçak	14	15	10	106	116	68
Pirinç	3	7	9	30	49	59
Baklagiller	38	24	21	159	181	127
Pamuk	7	2	11	165	103	142
Tütün	27	22	125	46	24	120
Sair sınaî BİR.	28	11	20	92	28	77
Üzüm	80	190	78	456	463	336
Koza		3	51	-	14	163
Meyveler		-	12	-	-	148
Zeytin	24*	22	24	158*	89	92

Kaynak: Tefik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s.,85.

Özetle 19. asır boyunca Osmanlı tarımı, modernleştirilerek dünya ekonomisi ile bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun sağlanması için de asrın yöneticileri birçok girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin başında da Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin teşkil edilmesi, modern zirai eğitim veren mekteplerin kurulması, numune tarlaların inşa edilmesi, yurtdışına zirai eğitim almaları için öğrenci gönderilmesi gibi ziraat sektörüne kurumsal bir boyut kazandırmak ve bu kurumsallaşmayı destekleyecek olan modern bir tarım bürokrasisi teşkil etmek gelmiştir.

Tüm bu çabalara rağmen tam manasıyla modernleşmiş ve dünya ekonomisi ile bütünleşmiş bir tarım sektörü inşa edildiğini de söylemek pek mümkün olmamıştır. Ancak her şeye rağmen bu çabaların hepsi bir sonraki devirlerde izlenecek tarım politikalarına temel olmuştur. İşte bir sonraki bölümde ise bu devirlerde temellenen çalışmaların etkilerinin görüleceği Meşrutiyet devrinin zirai çalışmalarından bahsedilecektir.

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI

19. asırda başlayan tarımı modernleştirme çabaları bu devirde de devam ettirilmiştir. Modern bir devir inşa etme vaadiyle çıkılan bu yolda önemli adımlar atılmaya çalışılmıştır. 1908 devrimi ile devletin siyasal rejiminde arzulanan değişiklik sağlanmış fakat devrimden sonra ortaya çıkan iktidar sorunu, vaatlerin gerçekleşmesine engel olmuştur. Buna rağmen ortaya konulan planlar, programlar, bu alanda bir dizi çalışma yapılmasını sağlamıştır. Nitekim bu çalışmalar, dönemin hükümet programlarına, siyasi parti programlarına konu olmuştur. Böylece bu sektörün ne derece önemli olduğu bu devirde de vurgulanmaya çalışılmıştır.

2.1. Hükümetlerin Tarım Politikaları

II. Meşrutiyet 'in ilanından sonra kurulan hükümetler, tarım sektörünü dünya ekonomisi ile bütünleştirmeye çalışmış ancak başarılı olamamışlardır. Eleştirilen eski devrin ziraat sektörü tam manasıyla modern bir hale getirilememiştir. Buna rağmen Meclis-i Mebusana taşınan birçok zirai sorun ve basının özgürleşmesiyle dile getirilen üretici sıkıntıları, hükümetleri zirai alanda çalışmalar yapmaya teşvik etmiştir. Bu gayretler, köklü bir değişiklik yaratmasa da var olan tarımsal üretim potansiyelini yükseltmeyi amaçlamıştır.⁶⁶ İşte bu başlık altında II.Meşrutiyet döneminin hükümet programlarına dayanarak hükümetlerin izledikleri tarım politikaları anlatılmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Kamil Paşa Hükümeti

Hükümet, 6 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa⁶⁷ liderliğinde kurulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC), başlangıçta desteğini beyan ettiği hükümetlerden birisidir.⁶⁸ Öyle ki Viyana'da çıkan Fremdenblätt adlı bir gazetede Genç Türkler 'in, Paşa'nın şimdiye

⁶⁶ Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, s.85.

⁶⁷ Kâmil Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz; Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *DİA*, c.XXV, 2002, s.391-393.

⁶⁸ Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 1996, s.7; Ahmet Ali Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c:V, S:VIII, 2019, s.51-52. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti kısaltılıp İTC olarak belirtilecektir.

dek yaptığı faaliyetlerden memnun olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹ Fakat zamanla İTC'nin, hükümet işlerine karışmaya başlaması iyi giden ilişkileri bozmuştur. Özellikle Paşa'nın Bahriye ve Harbiye Nâzırlarını değiştirmeye çalışması, var olan gerginliği son hadde getirmiştir. 14 Şubat 1909 tarihinde de Meclis'te yeterli güven oyu alamayan Kâmil Paşa istifa ederek sadareten ayrılmıştır.⁷⁰

Kâmil Paşa Hükümeti, bu zamana dek Osmanlı siyasi geleneğinde olmayan biçimde bir hükümet programı hazırlamış ve yayınlamıştır. Bu II. Meşrutiyet'in getirdiği önemli kazançlardan birisi idi. Feroz Ahmad bu programı, Osmanlı'yı modernleştiren ve merkezi devlet haline getirmeyi arzulayan ıslahat niyetinin bir ifadesi olarak belirtmiştir. Enver Ziya Karal ise Meşrutiyet'in ilanının ortaya çıkardığı sorunları gidermeye çalışan bir program olduğunu söylemiştir.⁷¹

Hazırlanan bu programda daha çok mali duruma, vergi düzenine, mülkiyet haklarına yönelik çalışmalar, terakki ruhuna uygun sanayi, ticari, tarım ve idari işlerin geliştirilmesine yönelik programlar hazırlamak gibi vaatlerde bulunulmuştur.⁷² Nitekim mülkiyet hakkı ve vergi konusu Tanzimat Devrinde de ıslah edilmeye çalışılan meselelerin başında gelmekte idi. Hala bu meselelere yönelik ıslah vaatlerinin devam etmesi yapılan çalışmaların yeterli olmadığını bizlere gösterirken bu dönemde yapılan çalışmaların da yeterli olduğu söylenemez.

Kâmil Paşa'nın "Eğer yıkılan bir büyük çadır olsa idi tez elden onun yerine bir başka çadır kurmak mümkün olurdu. Oysa ki yıkıntıya uğrayan eski bir yapının işe yarayan kırık ve döküntüleriyle yeni bir bina yapmak 24 saate olacak şey değildir"⁷³ sözü de bu durumu

⁶⁹ Genç Türk Komitesi'nin Kâmil Paşa'ya itimat ederek onun bu zamana kadar gerçekleştirdiği çalışmalarından memnun olduklarını, cemiyetinde Kâmil Paşa ile iyi ilişki kurmaya çaba sarfettiği görülmektedir. BOA, Y.. EE..KP.. 32-3183, (H.26.07.1326- M.24.9.1908)

⁷⁰ Yaşar Özüçetin / Sıddık Yıldız, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusunca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c: XIII, S.I, 2009, s.11-24. Kâmil Paşa Hükümeti hakkında detaylı bilgi için bkz; Karal, *Osmanlı Tarihi c.IX*, s.46-59; Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi*, TTK Yay., Ankara 1985, s.8.; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1943, s.161; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 1995, s.141-142.

⁷¹ Ahmad,Feroz *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yay., İstanbul 2020, s.49.; Karal, *Osmanlı Tarihi c.IX*, s.48.; Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü* s.85; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara 2007, s.148.

⁷² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.148-149.; Ahmad,Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.48-49.; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim, İstanbul 1995, s.202-203.; İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, İş Bankası, İstanbul 2012, s.63-66.

⁷³ Karal, *Osmanlı Tarihi c.IX*, s.48.

kanıtlamaktadır. Ayrıca ileride bahsedeceğimiz siyasi parti programlarına bakıldığında vergi konusu, hemen hemen tüm siyasi partilerin önde gelen vaatlerinden birisidir.

Ayrıca hükümet, tüm nezaretlerde ıslah çalışması yürüterek eski ve âtil olarak gördüğü düzende sıkı bir temizlik yapmıştır. Bu çalışmaların yürütüldüğü nezaretlerden birisi de şüphesiz Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti olmuştur. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu nezaretin başına Mavrokordato Efendi⁷⁴ atanmıştır.⁷⁵

Mavrokordato Efendi, göreve gelir gelmez ilk iş olarak teşkilatı düzenlemiştir. Bu doğrultuda bir irade yayımlayarak idare ve fen işlerinin birbirinden ayrılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Bunun neticesinde de Orman ve Maadin ve Ziraat Heyet-i Fenniye şubeleri artık sadece kendi alanları ile ilgilenen bir hale getirilmiştir. Yani II. Abdülhamit döneminde ziraatın her alanıyla ilgilenmesi için teşkil edilen bu kurum, bu dönemde sadece kendi alanları ile ilgilenen hale getirilerek uzmanlaştırılmaya çalışılmıştır.

Yine ihale, açık arttırma, numune çiftlikleri ile meslek okullarının idaresi doğrudan nezarete verilerek tek bir çatı altında toplanmıştır. Ziraat Müfettişliği gibi önemli görevlere yabancı uzmanların getirilmesinin önü açılmıştır.⁷⁶ Kısaca bu çabalar, nezareti ataletten kurtararak dönemin terakki ruhuna hizmet eder bir hale getirmeye çalışmıştır.

Zirai gelişmeyi sağlamanın en önemli yollarından birisinin alt yapının ve ulaşım imkanlarının geliştirilmesinin farkında olan hükümet, buna yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmalardan birisi Ticaret ve Nafia Nazırlığı görevine getirilen Gabriel Noradunkyan'ın⁷⁷, sekiz yıl içerisinde uygulanmayı planladığı Umur-u Nafia programıdır.

⁷⁴Meşrutiyet Devrinin önemli ziraat nazırlarından biridir. 1856'da İstanbul'da doğmuştur. Sıbyan mektebi, Mekteb-i Sultani'ye ve sonra da Mekteb-i Mülkiye'ye giderek eğitimini tamamlamıştır. Ayrıca Paris Sefareti Ataşeliği görevi esnasında iki yıl boyunca da hukuk eğitimi almıştır. Paşa, Türkçe, Fransızca ve Rumca bilmektedir. Barselona'da şehbenderlik, , Girit'te vali müşavirliği, Belgrad elçiliğinde Başkâtiplik görevlerinde bulunmuştur. Bunların dışında Şûrâ-yı Devlet ve Meşrutiyet'in yeniden ilânından sonra Ayan Meclisi üyeliği yapmıştır. Ağustos 1908- Mayıs 1909 ve Kasım 1909- Ekim 1911 dönemleri arasında Orman ve Maadin Nazırlığı görevine getirilmiştir. 17 Ekim 1919'da da vefat etmiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. II. Meşrutiyet II. Cilt*, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1997, s.140; Seval Sincer, *Mavrokordato Ailesi ve Aleksandr K. Mavrokordato'nun Boğdan Voyvodalıği*, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Amasya 2020.

⁷⁵Kansu, *1908 Devrimi*, s.172-207.; Tural, Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)", s.90.; Hüseyin Cahit, "Yeni Heyet-i Vükela", *Tanin*, S:7, 1908, s.1. Bu ıslah çalışmasına göre Nezaretlerdeki memur sayısı ve alageldikleri yüksek maaşlar azaltılacak idi. Kadroları kaldırılarak emekliye sevk edilmelerinin önü açılacak ve bu sürede geçici olmak üzere maaşlarının bir bölümünü almaya devam edecekler idi. Yine kabiliyetlerine göre gerektiğinde yeniden başka bir devlet kurumunda göreve alınabileceklerdi.

⁷⁶ Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.90-91.

⁷⁷ Nazır hakkında detaylı bilgi için bkz; Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. II. Meşrutiyet II. Cilt*, s.124.

Programın en temel amacı, tarımı geliştirmek, ürün verimini arttırmak, ürünleri uluslararası pazara ulaştırmak idi. Altı bölümden oluşan programın ilk kısmında yapılacak çalışmaların genel prensipleri ve öncelikleri anlatılırken diğer kısımlar ise şu başlıklar altında toplanmıştır;⁷⁸

1. Turuk ve Maabir (Yollar ve Köprüler)
2. Demiryolları
3. Limanlar
4. Dahilen Seyr-i Sefain ve Ameliyyat-ı Meyyahıyye-i Ziraiyye (İç Sularda Gemi Nakliyatı ve Tarımsal Su İşleri Konusunda Yapılacaklar)
5. El cezire'de Mevki-i Fiile Vaz'olunacak Umur-u Nafia Programı.

Bu program Gabriel Efendi'nin nazırlık görevinden istifa etmesi sonucu hayata geçirilememiştir. Eğer geçirilseydi Osmanlı'nın önemli bir oranda altyapı sorununun çözüleceği, ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşebileceği ve toplum modernleşmesinin sağlanılabileceği ifade edilmektedir.⁷⁹

Görülüyor ki, Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerinin nafia çalışmaları bu dönemde de devam ettirilmiştir. Fakat tek bir farkla; bu çalışma diğer dönemlere nazaran memleketin tüm altyapısını iyileştirmeye yönelik daha kapsamlı ve daha düzenli bir çalışma olmuştur.

2.1.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti

Hilmi Paşa⁸⁰ Hükümetini, 31 Mart Vakasından önce ve sonra olmak üzere iki dönemde inceleyebiliriz. Buna göre ilk devir, 14 Şubat 1909 tarihinde Hilmi Paşa'nın sadarete gelip, hükümeti kurmasıyla başlamıştır. Bir önceki kabinede de Dahiliye Nazırı olan Hilmi Paşa, İTC'nin desteklediği isimlerden birisi idi. Nitekim bir önceki kabineye de İTC'nin desteğiyle girmiş idi. Paşa'nın sadarete geldiği zaman iktidar-muhalefet ilişkileri oldukça gergin bir

⁷⁸ Çetin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, s.126-130.; Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, s.114-123.; Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır:Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, c.V, S: XXV, 2010, s.162.; Ergül Ballı, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2015, s.189-194.; Burhan Kuş, *II.Meşrutiyet Dönemi Bayındırlık Faaliyetleri*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.51-52. Programın Elcezire kısmı Sir William Willcocks tarafından diğer kısımlar ise Nafia Nezaretince hazırlanırken Osmanlı maliyesine külfeti toplamda 3.000.000 Lira civarı olarak hesaplanmıştır.

⁷⁹ Karakoç, *Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır:Gabriyel Noradunkyan Efendi*, s.162-163.

⁸⁰ Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz; Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *DİA*, c.XVIII, 1998, s.550-551; Abdullah Özdağ, "Son Sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1855-1923)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, c.XLI, S.XLI, 2014, s.147-159.

hale gelmiştir. Bu gerginlik, 31 Mart Vakasının ortaya çıkıp, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareten istifa etmesi ile son bulmuştur.⁸¹

Hilmi Paşa, sadarete geldikten kısa bir süre sonra programını Meclis-i Mebusan'da açıklamıştır. Bu programda Paşa, vaat edilen ıslahatların ancak güvenli bir ortamda gerçekleşebileceğinin altını çizerek, asayişi sağlamanın önemli olduğunu vurgulamıştır. Nitekim çiftçilerin en önemli sorunlarından birisi tarlalarının ellerinden haksız yere alınması ve eşkıyalık faaliyetleri yüzünden mahsullerinden, hayvanlarından yoksun kalmaları idi. Yine Batı'nın ziraat, ticaret ve endüstri alanındaki ilerlemelerinden ve kanunlarından faydalanılacağı, gelir getiren sanayi bitkilerinin üretimini yaygınlaştırmak, numune tarlalarında Ziraat Ameliyat Mektepleri teşkil etmek gibi vaatlerde bulunulmuştur.⁸²

Hilmi Paşa'nın istifasından sonra Tevfik Paşa⁸³ sadarete gelerek hükümeti kurmuştur. Fakat bu görevi çok uzun sürmemiştir. 31 Mart İsyanı neticesinde Tevfik Paşa, azledilerek yerine tekrardan Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir. İkinci kez sadarete gelen Hilmi Paşa'nın kabinesinde bu kez İTC üyeleri de yer almıştır. Öyle ki Maliye Nezaretine Cavid Bey, Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretine ise Aristidi Paşa⁸⁴ getirilmiştir.⁸⁵

Hilmi Paşa'nın, bu devirde yayınladığı programı ilk döneminden farklı olmamıştır. Bu programda 31 Mart Vakası neticesinde ortaya çıkan bütçe açığının ancak ağnam ve aşar vergilerinin gelirleri ile kapatılacağını beyan ederek bu vergilerin gelirlerini arttırmıştır.

⁸¹Karal, *Osmanlı Tarihi c.IX*, s.72-73; Mehmetefendioğlu, *Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, s.35-40.; BOA, Y. EE..75-67, (H.22.01.1327-M.13.02.1909). Hilmi Paşa Hükümeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Emin İsmail Altınkaya, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Antalya 2018; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler C.III: İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989, s.55-67.

⁸² Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, s.85-86; Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, s.73-77.; MMZC, Devre:1, İctima Senesi:1, cilt:1, İnikad:30, 4 Şubat 1327 (17 Şubat 1909), s.677-679.; Karal, *Osmanlı Tarihi c.IX*, s.73.; Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)* s.94.;Aykut Kansu *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi,1908-1913*, İletişim, İstanbul 2016, s.52.

⁸³ Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz; Kemal Beydilli, "Ahmed Tevfik Paşa", c.II, *DİA*, 1989, s.139-140.

⁸⁴ Aristidi paşa, 1848 senesinde Kayseri'de doğmuştur. İlk eğitiminin ardından İstanbul Fener Rum Mektebi'nde okumuştur. 1871'de mahkeme katipliği görevi ile memuriyete başlamıştır. Ardından farklı vilayetlerde savcı ve mahkeme üyesi gibi görevlerde bulunmuştur. 1908 senesinde İzmir'den vekil seçilmiş ve ardından Meclis-i Mebusan'da Reis vekilliği yapmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı olmuştur. Kısa süren bu nazırlık görevinden sonra 1911 senesinde Ayan Meclisi üyeliğine atanmıştır. Sait Paşa Hükümetinde de Ticaret ve Ziraat Nazırı olmuş, hükümetin istifa etmesinden sonra görevi bırakmıştır. Derin hukuk bilgisine sahip bir şekilde görevlerini başarıyla tamamlayan Paşa 1928 senesinde vefat etmiştir. Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. II. Meşrutiyet II. Cilt*, s.160.; Serhan Kemal Saygı, *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları 1908-1918*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2014,s.79-87.

⁸⁵ Altınkaya, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)*, s.232.; Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, s.86.

Bununla beraber Adana ve Maraş civarında yaşanan olaylarda zarara uğrayan çiftçilere Ziraat Bankasından otuz bin liralık bir borçlanma imkânı vaat etmiştir.⁸⁶

Hükümetin izlediği ağnam ve aşar politikası, köylüyü hayal kırıklığına uğratmıştır diyebiliriz. Çünkü bu vergilerin arttırılması demek köylünün omzuna daha da yük bindirerek üretim potansiyelini sekteye uğratmasına neden olacaktır. Bu durum muhalefet tarafından oldukça sıklıkla işlenen bir konu haline gelmiştir. Nitekim ileride de görüleceği gibi muhalif partilerin programlarında bu vergilerin, çiftçinin, köylünün durumuna göre tanzim etmek önde gelen bir vaat olmuştur. Tabii sadece muhalif partiler değil hükümetin gizli ortağı olarak belirtebileceğimiz İTC de hazırladığı programlarında bu konuya değinmiştir.

Ayrıca hükümet ziraatı, idari anlamda teşkilatlandırmak ve düzenlemek için bir program hazırlamıştır. Bu programa göre Ziraat-ı Heyet-i Fenniye şubeleri genel müdürlük şekline getirilmiş bu müdürlükte; İdare Şubesi Müdürü, Fen Şubesi, Mekatib ve Müessesat-ı Ziraîye Şubesi, İstatistik ve Teşvikat-ı Ziraîye Şubesi, Umur-ı Baytariye Şubesi adıyla beş şubeye ayrılmıştır. Bu teşkilatlandırma çalışmalarının taşrada da yapılması için Kastamonu, İznik, Aydın, Konya, Manastır, Kosova, Selanik, Suriye, Halep, Trabzon, Bitlis, Erzurum, Ankara ve Sivas vilayetlerine ziraî durumları teftiş etmek üzere ziraî şubeler kurulmuş ziraat müfettişleri atanmıştır.⁸⁷

Yine bu programa göre Aydın, Selanik, Edirne, Bursa, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bağdat, Bitlis, Kosova ve Manastır'a birer ziraat müdürünün atanması hedeflenmiştir. Vilayet ve livalarda tespit edilecek 25 bölgeye ziraat memuru, 15 bölgeye de ziraat mualliminin gönderilmesine karar verilmiştir.⁸⁸

Ayrıca bu program çerçevesinde zirai eğitim konusunda da önemli vaatlerde bulunulmuştur. Öyle ki yeni zirai usulleri ahaliye öğretmek için Adana, Halep, Sivas, Erzurum, Ankara, Konya ile Suriye vilayetlerinde birer örnek tarla ve Dersaadet civarında,

⁸⁶ Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim* s.87.; Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.95.

⁸⁷ Yüces. *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, s.87.; Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.101.; Ahmet Gündüz Ökçün 'Memalik-i Osmaniye'nin Zirai Programı' *Reşat Aktan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, s.32-35. Meclisteki görüşmelerde bu müfettişler için vilayet merkezinden ayrılmadıklarını köylere gitmediklerini ve çiftçinin asıl durumlarını incelemediklerine yönelik sert eleştirilerde bulunulmuştur. Bknz; MMZC, Devre:1, İctima Senesi:3, cilt:6, İnikad:87, 16 Nisan 1327 (29 Nisan 1911), s.3-41.

⁸⁸ Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.101.

Kızıltoprak'ta bir Amerika asma fidanlığı ve Bağcılık Aşı Ameliyat Mektebi'nin kurulması planlanmıştır.

Bunların dışında yeni zirai usulleri, ameli bir şekilde öğretmek amacıyla çiftçi başlarını ve çiftçi çocuklarını eğiten Ameli Çiftlik Mekteplerinin kurulması hedeflenmiştir. Bağcılık, sütçülük, ipekçilik, bahçıvanlık gibi hususi mekteplerin kurulması da bu plan dahilinde gerçekleştirilmeye çalışılan girişimlerdenidir.

Yine Mekteb-i Aliye seviyesinde Ziraat Mekteplerinin kurulması planlanmış hatta II. Abdülhamit devrinde tesis edilen Selanik Ziraat Ameliyat Mektebi, Mekteb-i Aliye seviyesine yükseltilmiştir. Ankara ile Adana vilayetlerinde de Ziraat Ameliyat Mektebinin kurulmasına teşebbüs edilmiştir.⁸⁹

Bu devre kadar zirai eğitim için kurulan mektepler, daha çok zirai bürokrasiye eleman yetiştiren bir programa sahip idi. Nitekim Ameli Çiftlik Mekteplerinin kurulması ile ameli kısmın önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu mektepler ile de bu eksiklik tamamlanmaya çalışılmış diyebiliriz.

Ayrıca bu programda, tarımı teşvik etmek için Bursa'da, Konya'da, Sivas, Erzurum Diyarbakır'da bir zirai alet deposunun ve bu aletlerin tamiri için demirhanelerin kurulacağı vaat edilmiştir. Depo bulunmayan mahallerde de ziraat komisyonları kurularak ahalinin bu alanda ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılacağı belirtilmiştir. Yine hayvancılık noktasında Aydın ve Erzurum vilayetlerinde at koşuları, Selanik'te bir aygır deposu, Sivas ve Konya, Halep ve Manastır ve Kosova ve Bursa, Yanya, Adana, Erzurum, Ankara vilâyetlerinde birer damızlık hayvanat deposunun kurulacağı belirtilmiştir.⁹⁰

2.1.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti

Hilmi Paşa'nın istifasından sonra ortaya çıkan yeni hükümet buhranı, Roma Büyükelçiliği görevinde bulunan İ. Hakkı Paşa'nın 12 Ocak 1910 senesinde sadaret makamına getirilmesi ile son bulmuştur. Hakkı Paşa Hükümeti, İTC'nin desteklediği hükümetlerden birisi idi. Nitekim kabinesinin çoğunluğunda İTC üyeleri yer alıyor ve

⁸⁹ Ökçün, 'Memalik-i Osmaniye'nin Zirai Programı' s.35-39.; Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.101.

⁹⁰ Ökçün, *Memalik-i Osmaniye'nin Zirai Programı*, s.39-41.; Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)* s.101.

kendisi de bir İTC Hükümeti olduğunu kabul ediyordu.⁹¹ Ancak zamanla İTC, Hakkı Paşa'ya olan güvenini yitirmiş ve onu devirmek için fırsat kollamaya başlamıştır. Tam bu esnada da İtalyanlar daha önceden Trablusgarp üzerinde beyan ettikleri niyetlerini eyleme dökerek buranın kendilerine bırakılması için hükümete bir ultimatoma göndermiştir. Bu durum Hakkı Paşa'yı büyük bir şaşkınlık içerisinde bırakarak istifa etmesine neden olmuştur.⁹²

Paşa, hükümeti kurduktan sonra 24 Ocak 1910 tarihinde “Adl ve İhsan” olarak adlandırdığı programını Meclis-i Mebusanda okuyarak ilan etmiştir.⁹³ Programda Meşrutiyet ilkelerine sadık kalınarak ekonomik ve siyasi alanlarda köklü değişiklikler yapılacağı beyan edilmiştir.⁹⁴

Bu değişikliklerin yapıldığı alanlardan birisi de şüphesiz tarım sektörüdür. Hükümetin bu açıdan attığı ilk adım, Mavrokordato Efendi'yi tekrardan Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretinin başına getirmek ve bu teşkilatta yeniden bir düzenlemeye gitmektir.⁹⁵

Öyle ki taşra teşkilatlarının güçlenmesi için; Adana, Halep, Diyarbakır, vilayetlerine birer ziraat müdürü, Suriye’de kurulan Ameliyat Mektebine bir müdür ve ameliyat muavini, Çatalca ve Mardin sancaklarına birer ziraat memuru ve Beyrut’ta teşkil edilen ipekçilik okuluna bir müdür, Adana, Erzurum, Suriye, Halep vilayetlerin tarlalarına birer müdür ataması yapılmıştır. Yine Ziraat okullarındaki öğretmen kadrolarını desteklemek ve ziraat personelinin Ziraat Bankası şube meclislerine doğrudan üye olmaları için kanun hazırlamak bu doğrultuda yapılan çalışmalarındandır.⁹⁶

Bunların dışında nezaret, orman, maadin ve ziraat alanların her biri için 1500 nüshalık istatistikler düzenlemiştir.⁹⁷ Yine Avrupa’dan getirilecek zirai alet ve edevatın, 10 yıl süre ile gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik bir kanun layihası hazırlanmıştır. Böylece Tanzimat devrinden itibaren yürütülen gümrük muafiyet çalışmaları, bir kanun ile güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca yurtdışına zirai eğitim almaları için öğrenci

⁹¹ Zekeriya Kurşun “İbrahim Hakkı Paşa”, *DİA*, c: XXI,2000, s.311-314.

⁹² Karal, *Osmanlı Tarihi c.IX*, s.148.

⁹³ MMZC, Devre:1, İçtima Senesi: 2, cilt:1, İnikad:29, 11Kanunisani 1325 (24 Ocak 1910), s. 617-647.; Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, s.101.

⁹⁴ Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, s.102.; Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, 109-114.

⁹⁵ Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.103-104.

⁹⁶ Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.107-108.

⁹⁷ MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:6, İnikad:88, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911), s.54; Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.105.

gönderilmesi bu dönemde devam ettirilmiştir. Mesela mısır ziraatı için Amerika Birleşik Devletine bir Ziraat Memuru gönderilirken, pamuk tarımı için Tunus'a 3 adet öğrenci gönderilmesi planlanmıştır. Yarıcılar ve arazi sahipleri arasındaki ilişkiyi düzenlemeye yönelik bir kanun yapılacağı yine bu hükümet devrinde vaat edilen bir çalışma olmuştur.⁹⁸

2.1.4. Said Paşa Hükümeti

Hakkı Paşa'nın istifası üzerine yeni hükümet, daha önce yedi kez sadrazamlık yapan Said Paşa tarafından 30 Eylül 1911 tarihinde kurulmuştur. Bu dönemde muhalefet, ortaya çıkan krizlerin sorumlusu olarak hükümeti ve İTC'yi görmüştür. Bunun üzerine geleceğinin tehlikede olduğunu düşünen İTC, meclisi feshettirmek istemiştir. Bu isteğin esasen Said Paşa tarafından istendiğine dair söylentiler çıkınca Said Paşa istifa etmiştir. Ancak bir gün sonra tekrardan kabineyi kurmuştur. Meclisteki çekişmelerin gölgesinde ve İTC'nin zorbalıklarına seyirci kalmaktan başka bir şey yapamayan Paşa, 16 Temmuz 1912'de istifa etmiştir.⁹⁹

Said Paşa Hükümetinin açıkladığı program, evvelki hükümetlerin yayınlamış olduğu programlardan farklı olmamıştır. Bu hükümette, zirai alanda yapacağı reformlarla ilgili önemli vaatlerde bulunmuştur. Bu vaatlerden birisi de zirai eğitim konusudur. Öyle ki hükümet, kurulan ziraat ve baytarlık okullarının yanı sıra işçi ve çiftlik okulları kurmayı planlayarak ipekçiliği, sütçülüğü, arıcılığı geliştirmek için özel okullar ve fidanlıklar kurulacağını belirtmiştir. Yine hayvancılıkta üreticinin yaşadığı sıkıntılar göz önünde bulundurularak hayvan hastalıkları için aşının geliştirileceği ve bu yeni tekniklerin halka öğretilmeye çalışılacağı vaat edilmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca idari bir düzenlemeye gidilerek bayındırlık çalışmalarının etkili bir şekilde yapılabilmesi için nezarete bağlı istatistik ve sanayi müdüriyetleri Orman Nezareti'ne bağlanmış, nezaretin ismi de Ticaret ve Ziraat olmuştur.¹⁰¹

⁹⁸ MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:3, İnikad:45, 9 Şubat 1326 (22 Şubat 1911), s. 153-158.; MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:6, İnikad:88, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911), s.50-94.

⁹⁹ Zekeriya Kurşun, "Said Paşa", *DİA*, c: XXXV,2008, s.576-578.; Nesrin Kanberoğlu, *Meclisi Vükela Mazbataları Işığında II. Meşrutiyet Dönemi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sakarya 2017, s.87-90. Paşa hakkında bilgi için bknz; Mehmed, Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller V.Cilt*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1948.

¹⁰⁰ Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, s.208.; Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, s.134.

¹⁰¹ Tural, *Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)*, s.112.

2.1.5. Mehmed Said Halim Paşa Hükümeti

Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine yeni kabineyi kurma yetkisi, dönemin Hariciye Nazırı olan Said Halim Paşa'ya verilmiştir. Bunun üzerine Paşa, 11 Haziran 1913'te yayınlanan Hatt-ı Hümayunla hükümeti kurmuştur. Halim Paşa Hükümeti, iktidarda kaldığı süre içinde, kabinesinde en fazla değişiklik yapılan ve dönemin en uzun süreli hükümetidir. Ayrıca bu zamana kadar kurulan hükümetler arasında koyu İttihatçı bir hükümettir. Çünkü Said Paşa İTC'nin aktif üyelerinden birisi idi. Ki kabinesinin çoğunluğunda da İTC üyeleri yer almıştır. Bu durum, İTC'nin artık denetleme iktidarının bitip tam iktidar olma yolunda adım attığının da bir göstergesi olmuştur. Bu hükümetin karşılaştığı en önemli olay devletin Birinci Dünya Savaşına katılması olmuştur. Bundan sonra Said Halim Paşa'nın sadareti göstermelik bir hal almıştır. Nitekim Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey ile yaşadığı çekişmeler neticesinde evvelden beri düşündüğü istifa etme düşüncesini somutlaştırmış ve 3 Şubat 1917'de istifasını sunarak hükümetten çekilmiştir.¹⁰²

Bu zamana dek kurulan hükümetler arasında zirai alanda izlenecek en ayrıntılı program bu hükümet zamanında yapılmıştır. Milli iktisat politikasının revaçta olduğu bir dönemde hazırlanan programda, köylünün durumu iyileştirilip, üretimin artırılması için çalışılacağı beyan edilmiştir. Bu doğrultuda atılan ilk adım, sulh mahkemelerinin köylere taşınması ve bir türlü çözülemeyen arazi davalarının nihayete erdirilmeye çalışılması olmuştur. Ki, bu çalışma aynı zamanda köylerdeki cebir ve baskıyı azaltarak ahalinin hakkını rahatça savunma imkânı vermiştir. Bunların yanı sıra ziraat ile ilgili nasıl çalışmalar yapıldığını gözlemek için Mısır, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'a heyetler gönderilmesi planlanmıştır. Mesela köylünün nakliye ihtiyaçlarının giderilmesi için kullanılan yeni yöntemlerin öğrenilip burada tatbik edilmesi için Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'a heyet gönderilmiştir.¹⁰³

¹⁰² Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", *DİA*, c: XXXV, 2008, 557-560.; İsmail Kurt, *İttihat ve Terakki Döneminde Osmanlı Ekonomisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.84-96.; Hakan Uzun, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: LXV, 2019, s.421-427. Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Kurtuluş Kayalı, "Said Halim Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c: V, 1985, s.1304-1306.

¹⁰³ Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim* s.88-89.; Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankuları (1908-1923)*, s.207-210.;

Yine köylünün kalkınması için diğer memleketlerde kurulan Ahali Bankaları'nın deneyimlerinden faydalanılarak Ziraat Bankası'nın yapısında değişikliğine gidileceği beyan edilmiştir. Böylece çiftçinin ihtiyaç duyduğu kredi imkânı sağlanmış olacaktır.¹⁰⁴

Ayrıca hükümet, taşınmaz malların tasarrufunda da önemli adımlar atacağını beyan ederek bu konuda yeni bir kanun hazırlanacağı, intikal haklarının genişletileceği böylece çiftçilerin topraklarının dilediği gibi kullanım hakkına sahip olacağı ifade edilmiştir. Kısaca hükümet yapmayı planladığı bu çalışmalar ile üreticinin ekonomik gücünü arttıracığını, arazilerin itibarını iade edeceklerini, tefecilerden çiftçiyi kurtaracaklarını, imar ve ıslahat için gerekli tüm koşulları sağlanacağını hatta şirketler yasası hazırlayarak çiftçiyi güçlendirici tüm önlemleri almayı hedeflediklerini ilan etmiştir.¹⁰⁵

Özetle II. Meşrutiyet öncesi yöneticilerin tarımı geliştirmek için ortaya koyduğu çalışmalar Meşrutiyet hükümetleri tarafından temel alınıp geliştirilerek devam ettirilmiştir. Öyle ki altyapı meselelerinin çözümü, mülkiyet haklarının güvence altına alınması bilhassa zirai eğitimin modernleştirilerek geliştirmeye yönelik vaatleri bu durumu kanıtlar bir niteliktedir. Hepsinin ortak amacı terakki ruhuna uygun bir şekilde tarım sektörünü geliştirmek ve bu yolda önemli çalışmalarda, girişimlerde bulunarak Osmanlı tarımını canlandırmak idi. Ancak devrin siyasi çalkantılara gebe olması ortaya koyulan ve yapılması hedeflenen vaatlerin gerçekleşmesine engel olmuştur. Buna rağmen gerçekleştirmeyi hedefledikleri vaatler tarım sektöründe yapılması gerekenlerin görülmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Tarımı geliştirmeye yönelik sözler, hükümet programlarında değil dönemin siyasi partilerinin programlarında da yer etmiştir. İşte bir sonraki bölümde siyasi partilerin programlarına bakılarak zirai alandaki hedefler ve ortaya koydukları vaatler gösterilmeye çalışılacaktır.

2.2. Siyasi Partilerin Zirai Hedefleri

Osmanlı'da ilk defa siyasi hareketler, Tanzimat dönemi içerisinde gizli bir şekilde başlamış I. Meşrutiyet sonrasında bu hareketler cemiyet ve dernek şekline bürünerek memleket içerisinde ve dışında aktif hale gelmiştir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanı

¹⁰⁴ Uzun, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi* s.425; Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, s.208.; Yüce, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim*, s.89.

¹⁰⁵ Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, s.207-209.

sonrasında ise bu cemiyetlerin sayıları hızla artmış ve bir bölümü fırka halini alarak faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Kurulan bu fırkaların temelinde devleti ataletten kurtarmayı hedefleyen devletçi bir anlayış yer almıştır.¹⁰⁶ Bu anlayış doğrultusunda da ziraat sektörünü geliştirmek için birçok vaatlerde bulunmuşlardır. İşte bu başlık altında gerçekleştirilmesi hedeflenen vaatlerin neler olduğu anlatılmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Ahrar Fırkası

Meşrutiyet devrinin ilk siyasi fırkalarından¹⁰⁷ birisidir. Sabahattin Bey'in görüşleri etrafında şekillenmiştir. Nitekim liberal ekonomik politika ilkelerinin hâkim olduğu bir siyaset tarzı benimsemiş ve programını buna göre biçimlendirmiştir. Bu ilkeler doğrultusunda teşkil edilen fırkanın başlıca zirai hedefleri şunlardır;¹⁰⁸

El konulmuş arazileri geri vermek, kadastro usullerine öncelik vermek, anonim şirketlerin oluşumunu kolay hale getirecek düzenlemeler yapmak, Emniyet Sandıkları işlerini düzenleyerek genişletmek, Ziraat Bankasında ıslah çalışmaları ile yeni bir düzenlemeye gitmek, düşük faizli kredi imkanının sağlanması için Emlak Bankası kurmak ve yeni milli bankalar teşkil etmek. (Mad. 17)

¹⁰⁶ Yüksel Kaştan, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Siyasal Partileşme Süreci” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c.III, S:5, 2017, s.89-92.

¹⁰⁷ Fırka, 14 Eylül 1908 tarihinde İstanbul’da Ahmet Fazlı, Nurettin Ferruh, Nazım ve Şevket Beyler, Celalettin Arif, Mahir Sait Bey ve Kıbrıslı Tevfik Bey tarafından teşkil edilmiştir. Fırkaya üye olanların arasında Kirkör Zöhrap, Damat Salih Paşa, Tahir Hayrettin, Dr. Nihat Reşat, Dr. Rıza Nur ve Ahmet Samim gibi isimlerinde olduğu belirtilmektedir. Hatta bir ara Kolağası Niyazi Bey’inde fırkaya dahil olduğu iddiaları çıkmış ancak kendisi bunu yalanlamıştır. Fırka’nın, bir başkanı olmamıştır. Ancak birden fazla isime bu görev atfedilmiştir. Bunlardan birisi de şüphesiz Sabahattin Bey olmuştur. Kuran, bu görev için Sabahattin Bey’e teklif götürüldüğü fakat kendisinin bunu kabul etmediğini söylemektedir. Bu göreve atfedilen diğer isimler ise Sadrazam Kâmil Paşa ile Berat mebusu, Arnavutluk’un bağımsızlığı için çalışan ve İttihat ve Terakki düşmanlığı ile ün yapan İsmail Kemal Bey’dir. 1908 seçimlerine katılan fırkadan sadece Mahir Said Bey, Ankara mebusu olarak meclise girebilmiştir. Fırka, bu sayede mecliste bir taraftar bulsa da ülke çapında örgütlenememiştir. 30 Ocak 1910 tarihinde yayımlanan bir bildiriyle de kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s.142-154; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*, Gerçek Yay., İstanbul 1976, s.184.; Cesur Özçörekçi /Yunus Emre Tansü “Ahrar Fırkası”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c:VI, S. II, 2020, s.238-239.; Kuran, *İnkılap Tarihimiz Jön Türkler*, s.171-172.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.165-166.

¹⁰⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.142-157.; Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*, s.184.; Oğuz Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.165.

Genel vergileri düzenlemek, dağıtmak ve tahsil etmek için ciddi bir teftiş usulü getirmek, keyfi vergileri kaldırmak, bütün vergilerle beraber aşar, ağnam usullerini ıslah etmek ve bu çalışmalarını yürütebilecek bir heyet kurmak. (Mad. 18)

2.2.2. Osmanlı Demokrat Fırkası

Fırka¹⁰⁹, bütüncül bir yaklaşımla her bir sektörde iyileştirmeye, geliştirmeye, güçlendirmeye gidilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Bunu da ekonomik politikasının temel amacı haline getirmiştir. Nitekim sanayinin gelişmemiş olması ve ağırlıklı nüfusun daha çok tarımla uğraşması nedeniyle fırkanın ortaya koyacağı hedefleri zirai alana yönelmiştir.¹¹⁰ Bu bağlamda fırkanın belirlediği zirai hedefler şunlar olmuştur;¹¹¹

- Toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan çiftçi, esnaf, vs. vatandaşlarının hukukunu, hürriyet ve eşitlik kaideleri çerçevesince Kanun-i Esasi'nin getirdiği haklar doğrultusunda savunmak (Mad. 1)
- Çiftçi, âmele, esnaf, sanayi sektöründe çalışanlardan ve köylülerden alınan vergi miktarlarını düşürmek (Mad. 5)
- Bölge ve iklim şartları dikkate alınarak, zirai, ticari, sınai mektep ve numunehaneler açmak (Mad. 9)

¹⁰⁹ Fırkanın kuruluş çalışmaları 1908 senesinde başlasa da, 1909 tarihinde İstanbul'da resmen kurulmuştur. Fırka'nın kurucuları, , Dr. İbrahim Temo , Dr. Abdullah Cevdet, Dr. Rıza Abut, Giritli Ali, Pertev Tevfik, Yenişehirli Salih, Fuat Sükrü, , İbrahim Naci, ve Ser Makinist Rıza Beylerdir. Fırkanın faaliyetleri 1908-1910, 1911 ve sonrası şeklinde iki dönemde incelenmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında ki en büyük etkenlerden birisi İTC'nin muhaliflerine karşı yürüttüğü sindirme politikalarıdır. Öyle ki İTC, devlet memurları siyasetle uğraşmaz diyerek, Temo'yu memuriyet ya da fırka üyeliği arasında bir tercihe zorlamıştır. Temo ise bu durumu diğer memurlar için de geçerli olduğunda kabul edebileceğini belirterek tam bir cevap vermemiştir. Bunun üzerine Dahiliye Naziri Talat Bey, Darülaceze müdürü olan İbrahim Temo'yu görevinden almıştır. BOA, DH. MUİ. 94-48, (H.25.05.1328-M.4.6.1910) Sonrasında da fırkasının daha fazla zarar görmemesi için İbrahim Temo bir süreliğine Romanya'ya gitmiş ve fırkanın duraklama dönemi başlamıştır. Ta ki 1911 senesinde Bezmi Nusret Bey'in İzmir'den İstanbul'a gelip yeniden fırkayı aktif hale getirmesine kadar. Fırkanın başkanı 1910 tarihine kadar Dr. İbrahim Temo ve İkinci Kâtip olarak da Dr. Abdullah Cevdet Bey'dir. 1911 senesinden itibaren Dr. İbrahim Temo başkanlığa devam ederken ikinci başkan olarak Halil Rifat Paşazade, Ahmet Rifat seçilmiştir. Umumi katip olarak da Bezmi Nusret Bey seçilmiştir. Fırka, 1908 seçimlerine katılmamıştır. Ancak tek başına Fuat Şükrü Bey, İstanbul'dan adaylığını koymuş ve kazanamamıştır. Mecliste üyesi olmamasına rağmen bazı mebuslar tarafından destek görmüştür. Fırka, 5 Aralık 1911 tarihinde düzenlediği toplantıda da çoğunluğun kararı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldığını bildirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.175-178.; Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, s.100-102.; Gökhan Kaya, *II. Meşrutiyet'in Siyasal Hayatında Osmanlı Demokrat Fırkası (Fıka-i İbâd)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2009, s.80-87.; Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.185.; Özçörekçi/ Tansu, *Ahrar Fırkası*, s.236.; Gazanfer İbar, *Meşrutiyet'i Çok Sevmiştik*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019, s.62-63.

¹¹⁰ Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası* s.152.

¹¹¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.180-181.; Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, s.97-99.

- Arazi Kanunnamesi gereğince devlet arazilerini ihtiyacı olan ziraat erbabına dağıtmak (Mad. 10)
- Ülkede ticaret ve sanayinin temini, yayılması ve gelişmesi için kredi imkanları sağlayan ticaret, sanayi ve arazi bankaları açmak, Arazi Kanununu çiftçilerin ve emlak sahiplerinin yararına işletmek (Mad. 12)

2.2.3. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası

İlımlı liberaller manasında meşrutiyet parlamentosu içinde kurulan ilk siyasi fırkalardan¹¹² birisidir. Fırka, ırk ve din ayrımı yapmaksızın Osmanlı birliğini sağlama amacındadır. Programını da buna göre şekillendirmiştir. Dönemin muhalif fırkalarından farklı olarak Sabahattin Bey'in görüşlerine karşı çıkmıştır. Fakat ekonomik alanda özel girişimleri desteklemiştir.¹¹³ Bu doğrultuda şekillenen fırkanın zirai hedefleri şunlardır;¹¹⁴

- Ahalinin kuvvetine göre alınacak vergileri ıslah etmek, aşar vergisinde uygulanan iltizam usulünün değiştirilip halkın yararına göre düzenlemek (Mad. 15)
- Gerçekleştirilecek ticari, sanayi ve tarımsal girişimlere kolaylık sağlamak, memleketin her cihetinde yer alan mekteplerden mezunları eğitim için Avrupa'ya göndermek (Mad.16)

¹¹² Fırka, 1909 senesinin Kasım ayında İstanbul'da kurulmuştur. Kurucularından bazıları şunlardır; bir dönem Ahrar Fırkasının grup başkanlığını yapan İsmail Bey, Priştine Mebusu Hasan Bey, Halep Mebusu Nafi Paşa, Zor Mebusu Hızır ve Şefik El Müeyyed Bey'lerdir. 1910'da fırkanın başkanı İsmail Kemal Bey'dir. İkinci başkanlarsa Nafi Paşa ile Miralay İsmail Hakkı Bey'dir. 1911 senesine gelindiğinde ise fırka başkanı İsmail Hakkı Paşa olmuştur. Üyeler arasında Şükrü el Aseli, Lütfi Fikri, İsmail Sıtkı ve Hasan Bey gibi isimler bulunmaktadır. Fırkaya bağlı Rum ve Ermeni mebusların olduğu söylense de bunlar yönetici kesimde olmamışlardır. Varlığı kısa sürdüğü için faaliyetleri parlamenter bir gruptan ileriye gidememiştir. Sadece Rize ve Basra'da iki şube açmıştır. Nitekim 1911 senesinin kasım ayında da Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılarak faaliyetlerine bu fırka altında devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.208-213.; Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.187.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.281.; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, İş Bankası*, İstanbul 2018, s.113-117.

¹¹³ Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)* s.187-188.; Özçörekçi / Tansu, *Ahrar Fırkası*, s.235.

¹¹⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.217.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.282.

2.2.4. İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası

Fırka¹¹⁵, eski Stockholm sefiri Sefir Paşa'ya bağlı bir hareket olmuştur. Yurt dışında kurulan siyasal fırka örneklerinden birisidir.¹¹⁶ Zirai alandaki hedefleri ise şunlardır;¹¹⁷

- Vergi toplama usullerini Avrupa tarzında düzenlemek (Mad. 24)
- Vilayetlerde ve vilayetlere bağlı yerlerdeki çiftçilere borç verecek müesseselerin kurulması (Mad. 35)
- Ulaşım imkanlarını özellikle demiryollarını geliştirmek ve Osmanlı vapur şirketlerinin kurulması için çalışmalar yürütmek (Mad. 36)
- Aşar vergisini, ziraat erbabının istifadesine uygun hale getirmek (Mad. 37)
- Devlete ait arazilerin, ihtiyacı olan ahaliye, muhacir ve göçebelere dağıtmak (Mad 38)
- Köy mekteplerinde okutulmak ve halk tarafından mütalaa edilmek üzere ziraatın, ticaretin ve herkes tarafından bilinmesi gereken kanun maddelerinin yazıldığı kıraat kitaplarını ücretsiz bir şekilde dağıtmak ve yine böyle önemli mevzulara ait faydalı fikirler vermek için köylerde dolaştırılması için öğreticiler göndermek. (Önsöz Mad. 18)

2.2.5. Ahali Fırkası

Ahali Fırkası¹¹⁸, parlamento içinde kurulan bir diğer muhalif fırkadır. İttihat ve Terakki'den ayrılan bazı mebuslar fırkanın kuruluşunda etkin rol oynamıştır. Fırka genel

¹¹⁵ Fırka, 1909 senesinin son dönemlerinde Paris'te Şerif Paşa önderliğinde kurulmuştur. Nitekim fırkanın kurucusu ve başkanı da Şerif Paşa'dır. Fırkanın üyeleri arasında Pertev Tevfik, Dr. Refik Nevzat, Ali Kemal, Albert Fuat ve Kemal Avni Bey gibi isimler yer almaktadır. Bunların dışında Şerif Paşa'nın hanımı Emine Hanım, Matbaacı Enver, Hafız Sami ve Dr. Münir Bey'ler de üyeler arasında sayılmaktadır. Fırka yurt dışında kurulduğu için ülkede örgütlenememiştir. Yine bu sebeple yapılan seçimlere katılamamıştır. Ancak seçimlere yönelik eleştirilerde bulunarak etkilemeye çalışmıştır. 1913 senesinin ağustos ayına kadar varlığını sürdüren fırka, Bab-ı Ali olayından sonra Paris'e kaçan Hürriyet ve İtilafçılar ile birleşmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.219-225.; Zeynel Yörükoğlu, *İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası ve Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

¹¹⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.219-220.; Özçörekçi / Tansu, *Ahrar Fırkası*, s.236.; Yörükoğlu, *İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası ve Faaliyetleri*, s.,41-43

¹¹⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.229-232.; Yörükoğlu, *İslahat-I Esasiye-I Osmaniye Fırkası ve Faaliyetleri*, s.46-56.

¹¹⁸ 1910 senesinin şubat ayında İstanbul'da kurulmuştur. Kurucusu ve başkanı Gümülcine Mebusu İsmail Bey'dir. Diğer üyeler ise; Tokat Mebusu Mustafa Sabri, Konya Mebusu Zeynel ağabeydin, Erzurum Mebusu Şevket Efendi, Trablusgarp Mebusu Ferhat, Burdur Mebusu Ömer Lütfi Bey'lerdir. Fırkanın çoğunluğu İTC'den ayrılmış vekillerden oluşmaktadır. Bundan ötürü meclis içerisinde oldukça örgütlü bir halde iken meclis dışında örgütlenememiştir. 1911 senesine Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılarak faaliyetlerine bu fırka

hatlarıyla muhafazakâr bir çizgidedir. Ekonomik alandaki görüşleri, eleştirileri, var olan her zamanki eleştiriler olmuştur.¹¹⁹ Bu bağlamda fırkanın zirai hedefleri ise şunlardır;¹²⁰

- Çiftçi, işçi, küçük esnaf ve köylülerden alınan vergileri düzenlemek, ağnam vergisi gibi bazı vergileri tanzim etmek, Emlak ve mal sahiplerinin faydalanma dereceleri göz önüne alınarak durumu iyi olmayanları, yoksun çiftçileri bu tür vergilerden muaf tutmak. (Mad. 10)
- Çiftçilerin gereksinimlerini karşılayabilmeleri için Ziraat Bankası'nı bağımsız milli banka haline dönüştürmek (Mad.14)
- Tarımın gelişmesi için ziraat odaları kurup yetkilendirmek, hayvan koruma dernekleri kurmak (Mad. 20)

2.2.6. Osmanlı Sosyalist Fırkası

Parlamento dışında kurulan ilk doktrin fırkasıdır.¹²¹ Fırka, Fransız sosyalist hareketlerin etkisinde kalmıştır. Bundan ötürü halka ve işçilere hitap eden bir fırka olamamıştır. Her ne kadar bunun tam tersi olduğunu göstermek için birçok yol izlese de başarı sağlayamamıştır. Nitekim fırkanın programının da liberal bir partinin programına benzediği ifade edilmektedir.¹²² Bu bağlamda fırkanın zirai hedefleri şunlardır;

içerisinde devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.234-241.; Mustafa Akdağ, *Ahali Fırkası*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010; Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.188-189.

¹¹⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.240.; Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.188. Akdağ, *Ahali Fırkası*, s.112.

¹²⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.243-244.; Akdağ, *Ahali Fırkası* s.121-136.

¹²¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.249.; Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.189. Fırka, 1910 senesinde İstanbul'da kurulmuştur. Kurucu ve idarecileri genelde basın-yayın faaliyetinde bulunanlardır. Bunlar; Muahede Gazetesi'nin sahibi Pertev Tevfik, Sosyalist Gazetesi sahibi olan Namık Hasan, İştirak Gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi, , İnsaniyet Gazetesinin sahibi olan İsmail Faik ve Hamid Suphi Beylerdir. Fırka 1908'den sonraki özgürlükçü hava içerisinde var olan siyasal düşünce ve eylemlerin yanı sıra sosyalizm düşüncesiyle gündem olmuştur. Bu sayede ilk kez parlamentoda sosyalizm kavramı ve tartışmaları görülmüştür. Fırka ülke çapında örgütlenememiştir. Ancak 1911 senesinde Paris'te Dr. Refik Nevzat önderliğinde bir şube kurulmuştur. Bu şube merkezin izni dahilinde kurulan bir şube olmamış buda hazırlanan programa yansımıştır. Nitekim Paris şubesinin programı daha ayrıntılıdır. Fırka, diğer muhalif fırkaları gibi İttihat ve Terakki'nin baskısına maruz kalsa da kapatılmamıştır. Hüseyin Hilmi, Hamid Suphi, İsmail Faik'i sürgüne gönderilmiştir. Geride kalan üyelerin bir kısmı da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçmiştir. Paris şubesi ise 1913 senesinde Paris'te kurulan Hürriyet ve itilaf şubesine katılarak faaliyetlerine devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz.; Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.189-90, Özçörekçi/Tansu, *Ahrar Fırkası* s.237.

¹²² Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.190.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.253.; Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket, İştirak Çevresi'nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c:57, S.4, 2002, s.174.

- Vergileri ıslah etmek (Mad. 5)
- Demiryollarını, bankaları, şirketleri millileştirmek, İkraz-ı Zirai Bankası kurmak, Nahiyelerde, kazalarda ve köylerde zirai aletlerin ortaklaşa alınmasına yardım etmek, depozite mağazaları kurmak (Mad. 8)

2.2.7. Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Fırka¹²³, İkinci Meşrutiyet devrinin en güçlü ve büyük muhalefetidir. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırdığı, meclisin karışıklık içinde olduğu bir zamanda kurulmuştur. Temel prensibi Meclis-i Mebusanda ve dışarıda İTC'nin gücünü kırmaktır. Ahâli Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran fırkası gibi muhaliflerin bir araya gelmesiyle teşkil edilmiştir. Programını; Osmanlılık, Âdem-i merkezîyet ve Teşebbüs-i şahsi, meşrutiyetçilik, liberalizm gibi ideolojiler etrafında şekillendirmiştir.¹²⁴ Bu ilkeler doğrultusunda şekillenen fırkanın zirai hedefleri ise şunlardır;¹²⁵

- Ziraatın, Ormancılığın, Madencilğin, Fabrikaların ilerlemesinin önündeki engeller bertaraf edilecek ve bu hususta kolaylık sağlayan bir kanun çıkarılacaktır. (Mad 53)
- Yabancı sermayenin memlekete girmesini sağlamak ve ahalinin bundan zarar görmemesi için çalışmak (Mad. 54)

¹²³ Fırka, 21 Kasım 1911 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Kurucuları: İsmail Hakkı Pasa, Dr. Dagavaryan, Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamit Zührevi Efendi, Dr. Rıza Nur Bey, Damat Ferit ve Müsir Fuat Paşa'lar, Ferik Mütekaiddi, Süleyman Pasa, Miralay Sadık Bey, gazeteci Tahir Hayrettin Bey'dir. Fırkanın kurulmasından yirmi gün sonra İstanbul'da boşalan bir milletvekilliği (11 Aralık 1911) bir ara seçim yapılmıştır. Fırka bu seçimi bir oy farkla kazanarak hem meclisteki sayısını arttırmış hem de kamuoyundaki itibarını yükseltmiştir. Tabii bu durum daha önce böyle güçlü bir muhalefetle karşılaşmayan İttihat ve Terakki'nin sıkı önlemler almasına sebep olmuştur. Meclisteki üstünlüğü kaybeden İttihat ve Terakki erken seçim yapılmasını isteyerek meclisin feshine dair anayasanın 35. maddesinin değiştirilmesini talep etmiştir. Bu teklifinin kendileri için bir tuzak olduğunu belirten Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu değişikliğin meclisten geçmesini engellemiştir. Bunun üzerine hükümet anayasanın 7. maddesi uyarınca meclisi padişah iradesiyle feshettirmiştir. 1912 yılında yapılan meşhur "sopalı seçimler" de tekrardan İttihat ve Terakki iktidar olmuştur. Muhalefetin meclisteki sayısı on beşi geçememiştir. Bu seçimden sonrada fırka dağılma sürecine girse de mütareke döneminde yeniden tüm iç çelişmeleriyle ortaya çıkacaktır. Detaylı bilgi için bkzn.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.263-283.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.299-305.; İbar, *Meşrutiyet'i Çok Sevmiştik* s.99.; Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, s.108.; Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *DİA*, c.XVIII, 1998, s.507-8.; Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.192-196.; Gülşah Al, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.

¹²⁴ Al, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası* s.17-30.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.267-269.; İbar, *Meşrutiyet'i Çok Sevmiştik* s.99.; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.508.

¹²⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.294.; Al, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.72-74.

- Vilayetlerde, yeni girişimlere uygun koşullarda borç verebilecek kurumlar meydana getirmek (Mad.55)
- Ziraat mektepleri ile tecrübe ve numune tarlaları kurmak, zirai aletlerin imal ve tamir edildiği tesisler inşa etmek, Ziraat odaları teşkil etmek (Mad.57)
- Mükelleflerin gücüne, adalet ve eşitlik ilkelerine göre vergileri ıslah etmek, zirai ürünlerden alınan vergilerin baskı yapmadan rahat bir şekilde toplanmasını sağlamak (Mad.58)

2.2.8. Milli Meşrutiyet Fırkası

Milli Meşrutiyet Fırkası¹²⁶, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İTC'nin birbirlerine karşı sert muhalif oldukları bir dönemde kurulmuştur. Siyasi tarihimizin ilk milliyetçi fırkasıdır.¹²⁷ Fırkanın başlıca zirai hedefleri ise şunlardır;¹²⁸

- Vergileri ıslah etmek (Mad. 38-39)
- Aşar vergisini arazi vergisi haline getirmek ve bu süreçte ahalinin şikayetlerini gidermeye çalışmak (Mad.40)
- Zaruri ihtiyaç olan eşyaları ağır vergilere tabi tutmamak, tutulanları düzenlemek, memleketin zirai ve malî durumuna göre tütün vergisini ıslah etmek (Mad 41)
- İthal edilen ürünlere karşı yerli mahsulleri korumak, zaruri ihtiyaçlardan olan eşyalardan ağır gümrük vergisi almamak (Mad.42)

¹²⁶ Fırka, 5 Temmuz 1912 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Fırka'nın kurucusu ve başkanı Ahmed Ferit Bey'dir. Fırkanın diğer kurucuları; Zühtü Bey, Yusuf Akçuroğlu, Fizan Mebusu Cami Bey ve Mehmet Ali Bey'dir. Partinin kuruluşundaki adı Milliyetperver Türk Fırkasıdır. Ancak Milliyetperver Türk Fırkası yahut buna benzer bir ad ile bir siyasi fırka kurulmasının doğru olmayacağı bunun vatana ve millete zarar vereceği belirtilmiştir. Bunun üzerine fırkanın ismi Milli Meşrutiyet Fırkası olmuştur. Fırkanın kuruluşunun beyan edildiği basın kaynaklarından birisi de Türk Yurdu dergisidir. Dergi fırkanın beyannamesini ve programının 25 Ağustos'ta gazetelere ilan edildiğini bildirirken fırkanın "hâkimiyet i ahalden mütevellid milliyet esasına istinat edeceğini tahmin ediyoruz" şeklinde fırka hakkındaki görüşünü beyan etmiştir. Fırka, İTC'nin muhalefete geçtiği bir dönemde parlamentosuz ve seçimsiz bir siyasal yaşam içerisinde doğmuştur. Bundan ötürü mecliste görünmemiş ve seçimlere de katılmamıştır. Fırka bir aydın partisi olarak Osmanlı bürokrasisi ve orta sınıf dışına çıkamayıp, ünlüler partisi olmaktan öteye gidememiştir. Karışıklık döneminde ortaya çıktığı için tam manasıyla örgütlenememiştir. Anadolu'da birkaç yerde şube açmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Fırka, üye sayısını çoğaltamamak ve maddi sorunların ortaya çıkmasıyla faaliyetlerine son vermiştir. Detaylı bilgi için bkz; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.351-354.; Merve Dumlu, *Milli Meşrutiyet Fırkasından Milli Türk Fırkasına İfham Gazetesi*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2019; Türklük Şuûnu: Yeni Turan; "Milli Meşrutiyet Fırka-ı Siyasiyesi", *Türk Yurdu*, 6 Eylül 1910.; Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, s.191-192.

¹²⁷ Dumlu, *Milli Meşrutiyet Fırkasından Milli Türk Fırkasına İfham Gazetesi*, s.6.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.351.

¹²⁸ Dumlu, *Milli Meşrutiyet Fırkasından Milli Türk Fırkasına İfham Gazetesi*, s.11-13.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.359-362.

- Ahaliye ucuz sermaye imkânı sağlamak, demiryollarını ve vapur şirketlerini hazırlanacak bir kanun ile düzenlemek, ticaret, sanayi ve zirai eğitimin sağlanması için çalışmak (Mad.46)
- Köylünün, çiftçinin tahıl, gübre ve zirai alet- edevat temin edebilmesini kolaylaştırmak ve desteklemek için Köy Ziraat Sendikaları kurmak, Milli Arazi ve Emlak Bankaları tesis etmek, çiftçilerin alet ve edevatları ucuz fiyata alabilmesi için ve zanaatlarını ilerletip geliştirebilmeleri için çiftçi şirketleri kurmak, numune tarlaları, Ameli Ziraat Mektepleri ve hayvan ambarları oluşturmak, ameli ziraat dersleri vermek, çiftçiliğin korunması için orman tahriplerini engellemek (Mad.47)

2.2.9. İttihat ve Terakki Fırkası

Fırka, başlangıçta Abdülhamit rejimini yıkmak ve devleti kurtarmak amacıyla kurulan gizli bir cemiyettir. 1908 tarihiyle beraber artık gizli yapı olmaktan çıkıp, ülkede hakimiyet kurmaya başlamıştır. Nitekim fırka, II. Meşrutiyet devriyle özdeşleşmiş ve bu devrin kurucusu niteliğine sahip olmuştur. Fırka, ekonomik bağımsızlığın devletin kurtulması ve ilerlemesi için önemli olduğunu her daim savunmuş ve bu yolda önemli adımlar atmıştır. Şüphesiz bu adımlardan birisi de ziraatın geliştirilmesine yönelik çalışmalardır.¹²⁹ Bu bağlamda fırkanın başlıca zirai hedefleri şunlar olmuştur;¹³⁰

¹²⁹ Fırka, ilk olarak 1889 tarihinde bir grup tıbbiyeli tarafından Abdülhamit rejimine karşı İttihat-ı Osmani adıyla İstanbul'da teşkil edilmiştir. Aynı sene Paris'teki Ahmet Rıza ile ilişki kurularak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla faaliyetlerine devam etmiştir. II.Meşrutiyet 'in ilanına kadar gizli bir yapıda örgütlenerek iktidara muhalif olan cemiyet, bu tarihten sonra görünür hale gelerek, imparatorluğun en mühim siyasal gücü ve merkezi olmuştur. Geniş ve birbirinden farklı grupları bir çatı altında tuttuğu için yapısal açıdan homojen olamamıştır. En önemli yapısal sorunu da fırka cemiyet ayrımıdır. Bu sorun 1913 kongresine kadar devam etmiş bu tarihten sonra bir fırka olduğunu ilan etmiştir. Fırka, 1908 1918 tarihleri arasında üç genel seçimi kazanmıştır. On yıllık iktidarı elinde tutan bir fırkanın hiç şüphesiz elemanı ve taraftarı oldukça çok olmuştur. Meclis içerisinde; Talat Paşa, Sait Halim Paşa, Babanzade İsmail Hakkı Bey, Seyit Hacı Adil Bey, İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit, Hafız İbrahim, bir zamana dek Ahmet Rıza Bey'dir. Fırkanın başkanlığını üstlenen isimler ise; Emrullah Efendi, Halil Menteşe Bey, Talat Paşa, Seyit Bey, Sait Halim Paşa olmuştur. Fırka 'ya üye olanlar bazıları ise; Ziya Gökalp, Mithat Şükrü, Ömer Naci, Ahmet Şükrü, Enver Paşa, Dr. Nazım, Kara Kemal, Eyüp Sabri Akgöl, Nuri Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım vs.dir. Cemiyet- fırka yapılarını iç içe geçirerek yürütmenin sıkıntılarıyla boğuşan İttihat ve Terakki'nin on senelik iktidarı I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son bulmuştur. Detaylı bilgi için bknz; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.19-37.; Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yay., İstanbul 1991; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Akçalı Yay., İstanbul 1996; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yay., İstanbul 1996; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul 2014; M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *DİA*, c.XIII, 2001, s.476-484.

¹³⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, s.63-110.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.169-173.

1. 1908 Senesi Zirai Hedefleri;

- Arazi sahiplerinin kanunen saklı hakları korunmak şartıyla köylülerin arazi sahibi olmalarını sağlamak ve düşük faizli kredi imkanını tesis etmek (Mad 14)
- Aşar vergisi için tahmis¹³¹ usulü getirmek, kadastro usulünü tesis etmek (Mad.15)
- Ticaret, sanayi ve ziraat mektepleri kurmak (Mad.17)

2. 1909 Senesi Zirai Hedefleri;

- Sanayi, ticari ve ziraat mektepleri kurmak (Mad.10)
- Eşit ve adil bir şekilde toplanmasını sağlamak için vergileri ıslah etmek (Mad. 12)
- Ticaretin, sanayinin ve ziraatın ilerleyip gelişmesini engelleyen unsurları kaldırarak gelişmeleri için çalışmak (Mad 13)

3. 1913 Senesi Zirai Hedefleri;

- Ziraatın ilerlemesi ve ucuz faizli sermayenin ziraat erbabına sağlanması için Kredi Fonsiye¹³² Bankası tesis etmek (Mad 17)
- Ziraat erbabının haklarını alıcı-satıcı şirketlere karşı korumak, Ziraat Sendikalarına mahsus kanun tasarısı teklifinde bulunmak (Mad.19)
- Aşar vergisinin oranını %10 yapmak (Mad.22)
- Aşarın arazi vergisi haline gelene dek ahalinin yaşayacağı mağduriyeti ve şikayetlerini bertaraf etmek (Mad 23)
- Ziraat Bankasının kredi miktarlarını ıslah etmek (Mad.25)
- Ağnam vergisini zamanın iklim ve mahalli şartlarına göre ıslah etmek (Mad.26)
- Orakçılar, Çiftçiler, aylıkçılar ve yarıcılar arasındaki ilişkiyi düzenleyecek bir yasa hazırlamak (Mad 27)
- Borsa, Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odalarını çoğaltmak ve birbirlerinden bağımsız bir halde teşkil etmek (Mad.30)

¹³¹ Tahmis, Arapça kökenli bir kelime olup, beşleme, beşte birini alma anlamına gelmektedir. Aynı zamanda mali bir terim olarak da kullanılmaktadır. Tahmis-i âşar ise aşar vergisinin, geçmiş beş yıllık toplamının ortalaması bulunarak ortaya koyulan meblağın her yıl 1/5 oranının alınması şeklinde uygulanan bir vergi tahsil yöntemidir. Bu vergi çeşidinde, bir yerin tahmini beş yıllık öşür vergisi hesaplanıp beşe bölünerek ortalaması alınır ve her yıl eşit oranda tahsil edilir. Yine öşür bedeli, geçmiş beş senenin ziraatından alınan aşarın 1/5'ine göre hesap ve taksim edilir. Detaylı bilgi için bkz; Kemalettin Koç, "Üsküp Sancağında Tahmîs-i Âşar Usulü", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c:XVIII, S:II, 2021 , s.1285.

¹³² Osmanlı üreticisinin çıkarlarını yabancı ve gayrimüslim tüccara karşı koruyarak mahsullerini yok pahasına elden çıkarmalarını engellemek için kredi imkânı sağlayarak köylüyü "tek satıcı" haline getirmeyi amaçlayan bir kuruluştur. Bir nevi kooperatifçilik girişimi denilebilir.

- Mahallerin ihtiyacına göre ders programlarına ziraat, ticaret ve zanaata dair malumatlar koymak (mad 41)

Özetle siyasi fırkaların vaatleri, esasında devletin modernleşme sürecine girmesiyle beraber tarım sektöründe gerçekleştirilmesi planlanan hedefler denilebilir. Öyle ki hepsi tarımın gelişmesinin önünde engel olarak görülen vergi sorununa, kredi imkanının yetersizliğine, çiftçinin haklarını koruma altına almaya hatta tarımı geliştirmek için devlet arazilerinin çiftçilere tahsil edilmesi gibi uygulamaların yürütüleceğine dair vaatlerde bulunmuşlardır. Yine her dönemde vaat edilen zirai eğitimin geliştirmek hemen hemen bütün siyasi fırkaların programında yer edinmiştir. Bu vaatlerin gerçekleştirilip tarım sektörünün modernleştirildiğini söylemek pek mümkün değil ancak bu vaatlerin siyasi fırkaların programlarında da yer etmesi, ziraat sektörünü modernleştirmenin sadece ülke ekonomisi için değil siyasi açıdan da ehemmiyetli olduğu anlaşılabilir. Bu vaatler sadece siyasi fırkaların programlarında değil dönemin basın kaynaklarında da işlenen meseleler olmuştur. Nitekim bir sonraki bölümde basında işlenen bu vaatler anlatılarak devrin zirai meselelerine bir basın gözü ile bakılması hedeflenecektir.

3. BASINDA ZİRAAT

II. Meşrutiyet'in basına en büyük etkisi sansürü kaldırmak olmuştur. Nitekim Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Vakasına kadar geçen zamanda yüzlerce süreli yayın basın hayatına katılmıştır. Koloğlu; bu dönemi herkesin, gazete ya da mecmua çıkardığı, adeta bir basın çılgınlığının yaşandığı süreç olarak tanımlamaktadır.

İkinci Meşrutiyet'in ilk aylarında ikiyüzün üzerinde gazeteye imtiyaz hakkı verilirken 1910'da 130, 1911'de 124, 1912'de 45, 1913'de 92, 1914'te de 75 yeni yayın basılmıştır. Bu sayılara, memleketin dört bir yanında basılan Türkçe gazeteler ile yabancı gazeteler de eklendiğinde bir anda binlerce yayın kamuoyunu kaplar hale gelmiştir.

Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanından önce ağırlıklı olarak İstanbul'da merkezlenen basın, artık Anadolu'ya da yayılmaya başlamıştır. Basında yaşanan bu büyük patlama, sürekliliğini devam ettirememiş ve basılan gazeteler, mecmualar kısa süre sonra ortadan kalkmıştır.¹³³

Sanattan aileye pek çok konunun işlendiği bu yayınlarda hiç şüphesiz tarım meseleleri de konu edinilmiştir. Hatta sadece zirai konuların işlendiği; Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, İkramiyeli Ziraat Gazetesi, Resimli Çiftçi, Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Nezareti Mecmuası, İkinci, Toprak, Felehat, Çiftçiler Derneği Mecmuası, Bağçevan, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası, Ziraat Hayatı gibi mecmualar, gazeteler yayımlanmıştır.¹³⁴

Tabi sadece zirai meselelerin incelendiği mecmualar, gazeteler değil dönemin iktisadi görüşlerini savunan, İktisadiyat Mecmuası, Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, gibi yahut İçtihad, İstişare, Hikmet, Türk Yurdu gibi fikri edebi mecmualar da zirai konuları işlemiştir.¹³⁵ Bunların dışında dönemle özdeşleşmiş Tanin gazetesi ile Köylü gibi yerel gazetelerde de zirai meseleler işlenmiştir. İşte bu başlık altında bu mecmualarda işlenen zirai meselelerden bahsedilecektir.

¹³³Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. I, 1985, s.116-125.; Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. I, 1985, s. 89-90

¹³⁴ Kenan Demir "Osmanlı'da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S: 9, 2014, s.389-394.

¹³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kenan Demir, *Osmanlı'da İktisadi Dergicilik (1857-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2014.

Dönemin gazete ve dergilerinde işlenen başlıca zirai meselelerden biri, ziraatı geliştirmeye yönelik çalışmalardır. Mesela dönemin önemli ziraat dergilerinden biri olan *Ekinci* dergisinde Süleyman Kadızade Rıfat, kaleme aldığı bir makalede, ziraatın meslek, çiftçiliğin sanat olduğu bir memlekette anadan babadan kalma usullerin devam ettirilmesinden ötürü ziraatın ileriye götürülemediğini, zirai ilerlemenin yeni usul alet ve teknikler sayesinde gerçekleştirilebileceğini, bu sayede de günlerce uğraşılan çalışmaların kısa bir zamanda neticelendirileceğini ifade etmiştir. Bununla beraber eskiden bir araziden elli kille buğday kaldırılırken yeni yöntemlerin kullanılması ile bu oranın iki yüz kille olacağını ifade ederek yeni teknik ve usulleri öğrenmenin önemini vurgulamıştır.¹³⁶

Yine aynı mecmuada Hamit Nuri, modern fennî usullerin zirai alanda yaygınlaşmasıyla ziraatın nasıl ilerlediğini, gübreleme yönteminin faydalarını ve zirai makine kullanımını neticesinde bir çiftçinin iyi mahsul üreterek harcadığı masrafını fazlasıyla karşılayabilme, imkanına sahip olma gibi kazanımlar elde edebileceğini ifade etmiştir.¹³⁷

Bir başka yazıda da Osmanlı'da ziraatın gelişmesine engel olan esas sebebin ekip biçme yollarının bilinmemesi olarak belirtilirken artık Nuh-u nebi zamanından kalan çiftçiliğin bırakılıp, toprak analizi, ilaçlama gibi yeni zirai usullerin kullanılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.¹³⁸

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesindeki bir yazıda da tarımın ilerlemesi için herkesin çalışmasının gerektiğini hükümetin de bu çalışanlara rehberlik edip, kolaylık sağlamasının önemli olduğunun üzerinde durulmuştur. Hatta hükümetin, ziraatın her şubelerini kapsayacak, anlaşılır bir dilde, sade ve ameli bir tarzda kitaplar hazırlamasının gerektiği ifade edilmiştir. Bunların dışına yeni usul ziraat fennini öğretmek için liva ve vilayet merkezlerine ziraat fen memurlarının gönderildiğini fakat ellerinde bu usulleri öğretecek, anlatacak vasıtaların olmamasından ötürü gittikleri yerlerde etkin bir zirai çalışma yapamayacakları için bu kitapların basımının ne derece önemli olduğu vurgulanmıştır.¹³⁹

¹³⁶ Süleyman Rıfat Kadızade, "Anadolu Ahalisine Hitap", *Ekinci*, S:3, s.18-19, 9 Mayıs 1329/22 Mayıs 1913.

¹³⁷ Nuri Hamid, "Sınai Gübrenin Ziraata Faydası", *Ekinci*, S:3, s.18-9, 9 Mayıs 1329/22 Mayıs 1913.

¹³⁸ S.T, "Çiftçi Konuşması", *Ekinci*, S:1,s.4, 11 Nisan 1329/ 24 Nisan 1913. "S.T" yazarın adının kısaltması yahut kullandığı mahlas olduğu düşünülmektedir.

¹³⁹-----, "Düşündüklerimiz: Sade ve Ameli Yazılmış Ziraat Kitaplarına Muhtacız", *OZTG*, 28 Ocak 1323/10 Şubat 1908. Bundan sonra gazetenin adı *OZTG* şeklinde kısaltılarak verilecektir. Amacını Osmanlı çiftçisinin modernleşmesini sağlamak olarak belirten gazete, yayın hayatına 1907 yılında İzmir'de ulusal gazete olarak başlamıştır. Haftalık yayınlanırken bazen 15 günde bir yayınlandığı da olmuştur. İlk sayısından sonraki sayıları pazar günleri sabahın çıkmıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi ve başyazarı Salih Zeki'dir. Detaylı

Dönemin başka ziraat mecmularından biri olan Resimli Çiftçi’de de ziraatımızın geride kaldığını bunun da evvelden beri kullanılan kara saban ve usullerden anlaşıldığını, o yüzden zirai alanda bir ilerleme sağlamak için ziraat mekteplerine, çiftlik mekteplerine, ziraat bankalarına, şirketlerine, ziraat cemiyetlerine, çiftçi kasalarına, müesseslerine ihtiyacımızın olduğu üzerinde durulmuştur.¹⁴⁰

Hüseyin Kazım’ın bu mecmuadaki bir yazısında hangi memlekette olunursa olunsun ziraatın ve sınai ziraatın istenilen derecede ilerlemesinin, hükümetin göstereceği gayretlere ve faaliyetlere bağlı kaldığını ifade ederek hükümetin bu husustaki sorumluluğunun önemine dikkat çekmiştir. Gösterilecek gayretleri ve çalışmaları şu şekilde sıralamıştır;¹⁴¹

1. Ticaret anlaşmalarını düzenlenmek
2. Bazı ürünlere yönelik himayeci politika uygulamak
3. Demiryolları ve şoseler inşa etmek
4. Vapur şirketleri kurmak
5. Ziraat bankaları kurmak

Hüseyin Kazım, Tanin’de yazdığı bir başka yazısında da hükümetin, tohum dağıtımı için sağladığı bir milyon değerindeki istikrazın bu yolda atılan en büyük başarı olduğunu dile getirmiştir. Bununla beraber ziraatın tek ihtiyacının tohumluk olmadığını bu tohumları iyi kötü ayırt edecek alet ve edevata ve tarlaları iyi işleyen demir pulluk, tırmık gibi yeni aletlere de ihtiyaç duyulduğunu, devlet erbabının bunu gözeterek köylüyü, çiftçiyi desteklemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴²

Çiftçiler Derneği Dergisi’nde kaleme alınan bir yazıda da ayetlere ve hadislerle dayanılarak işlerin kolaylaştırılıp zorlaştırılmaması düşüncesiyle zirai alanın en kolay şekilde icra edilmesinin üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda da zirai işleri kolaylaştırmanın ve ilerletmenin ancak fen ve tecrübe dairesinde yeni usul ve modern zirai aletlerin kullanımı ile sağlanılabileceği bunun için eski usul ziraatın terk edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

bilgi için bkz. Orhan Deligöz, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi 2008

¹⁴⁰ Ahmet Muhtar, “Ziraat”, *Resimli Çiftçi*, S:1, s.8-9, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909.

¹⁴¹ Hüseyin Kazım, “Bir Ziraat Gazetesinin Vazifesi”, *Resimli Çiftçi*, S:1, s.2, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909

¹⁴² Hüseyin Kazım, “Zirai İçin: Bir Milyon Lira İstikraz Münasebetiyle” *Tanin*, S:362, s.2, 21 Ağustos 1907-8.

Vatandaşa da seslenilerek ziraatı fennin öğrenilip, pulluk sabanı ve motorlu sabanı ve orak harman makineleriyle çiftçilik yapılması tavsiye edilmiştir.¹⁴³

Yerel gazetelerden biri olan Köylü gazetesinde de ziraatın ilerlemesi için köylülerin desteklenip, teşvik edilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Yapılacak teşvik çalışmaları da şöyle belirtilmiştir; ¹⁴⁴

1. Zirai açıdan bizden biraz daha ileri Almanya, Rusya'ya çiftçi göndermek
2. İmkân dahilinde vilayetleri tek tek gezmek
3. Her kazaya ziraat muallimi yollamak
4. Nahiye müdürlerini ziraat mektebi mezunlarından seçmek

Dönemin önemli edebi fikri dergilerinden biri olan İctihad'ta kaleme alınan bir yazıda da tarımda bir ilerleme olacaksa bunun tarımla uğraşan çiftçilerin şartlarının iyileştirilmesi ile sağlanacağı vurgulanmıştır. Özellikle Anadolu çiftçileri üzerinden bu durumun ehemmiyeti anlatılarak şartların iyileştirilmesine yönelik alınacak tedbirler şu şekilde sıralanmıştır;¹⁴⁵

1. Her yerde sükuneti ve güvenliği temin etmek
2. Müttegallibe zenginlerinin zalimliklerini bitirmek
3. Mahkemelerdeki davaları kısa zamanda sonuçlandırmak
4. Temyiz mahkemeleri kurmak
5. Yeni bir arazi kanunu tanzim etmek
6. Şose yolların bir an evvel uygun alanlarda yapılması ve çarelerinin düşünülmesi
7. İdare-i vilayet kanununu çıkarmak
8. Maarif kurumlarını yenilemek
9. Çiftlik mektepleri kurmak
10. Zirai alet ve edevat yapmak
11. Tohumları iyileştirmek
12. Kimya gübrelerini saklamak ve dağıtmak

¹⁴³ M., A. "Ziraatın Müslümanlar Üzerine Şer' en Farz Olduğu", *Çiftçiler Derneği*, S: 3, s.37-38. 11 Teşrinisani 1332/ 24 Kasım 1916. "M.A" yazarın adının kısaltması yahut yazılarında kullandığı mahlası olarak düşünülmektedir.

¹⁴⁴ -----, "Ziraatın İlerlemesinin Çareleri", *Köylü*, S:304, s.1, 17 Ağustos 1325/ 30 Ağustos 1909.

¹⁴⁵ Temyiz mahkemelerin kurulmasının nedeni köylüleri arasında yaşanan husumetlerin çözümü için yapılan bir girişim olarak düşünülebilir. Hüseyin Kazım, "İktisada Dair: 1213 Numaralı Tanin Nüshasında Münderic Fuat Rıza Beyin Makalesi Dolayısıyla", *İctihad*, S: 39, s.968-970. 10 Kanunisani 1327/ 23 Ocak 1912.

13. Ziraat cemiyetleri ve sendikaları kurmak

14. Hayvan hırsızlığına önlem almak

Dönemin iktisadi dergilerinden biri olan “İktisadiyat” dergisinde Tekin Alp¹⁴⁶, zirai ilerlemenin ancak köylülerin şartlarının iyileştirilip, onların haklarının güvence altına alınması ile sağlanılabileceğini vurgulamıştır. Özellikle köylünün var olan aşar vergi sistemindeki suistimallerden ve yapılan hilekarlıktan oldukça muzdarip olduğunu, topraklarından, mahsullerinden çok az hayır gördüklerini dile getirerek bu konunun önemli bir mesele olduğunu anlatmaya çalışmıştır.¹⁴⁷

Ulüm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası’nda da yazar, Osmanlı’nın bir tarım yurdu, halkının da bir ziraat erbabı olduğunu fakat bunun farkında olunmadığını ifade etmiştir. Bu alanda ilerleme sağlanılmasının halkın refahı ve memleketin imarı için önemli olduğunu bildirmiştir. Bunun için de öncelikli işin, halkın ne için ve nasıl çalışacakları konusunda bilinçlenmesini sağlamak ardından da zirai usulleri ıslah etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda da hükümetin iyi düşünülmüş, esaslı ve ciddi, bütün ihtiyaçları kapsayacak bir ziraat programı hazırlaması gerektiğini ve bu programı ihmal etmeden aşamalı şekilde takip edip gerçekleştirmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁸

Tarım meselelerine yer verilen bir diğer önemli mecmua Türk Yurdu olmuştur. Özellikle Parvus Efendi’nin¹⁴⁹ burada kaleme aldığı bir makalesinde uluslararası pazarların gelişmesiyle diğer zirai mahsul fiyatlarının yükselmesi üzerine Türkiye ziraatında, büyük sermayelerin ve yeni usul alet ve tekniklerin kullanımı ile zirai alanda bir gelişme yaşanacağı belirtilmiştir.

Ayrıca Parvus Efendi, denizlere ve demiryollarına yakın alanlarda ziraatın daha hızlı bir gelişme yaşadığını bu yüzden demiryollarına sahip yerlerden, iç kesimlerin de yaralanması için şose yolların tesis edilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Bununla beraber demiryolların, ziraatın ilerlemesinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyerek siyasetçilerin ona göre bir siyaset izlemelerini tavsiye etmiştir. Yine inşa edilecek istasyonlarda zahirenin korunması için depolar, ürünlerin ederindeki fiyatlarının

¹⁴⁶ Tekin Alp ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Murat Kılıç, “Tekin Alp- (1883-1961)”, *DİA*, c. ek-II, 2019, s.586-587.

¹⁴⁷ Tekin Alp, “Bu Seneki Mahsulümüz”, *İktisadiyat*, S:21, s.1-2, 14 Temmuz 1332/27 Temmuz 1916.

¹⁴⁸ Ahmet Muhtar, “Zirai Program”, *Ulüm-ı İktisadiye ve İçtimaiye*, S:9, s.47-50, 1 Eylül 1325/14 Eylül 1909.

¹⁴⁹ Parvus Efendi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir İlgen, “Parvus Efendi”, *Türk Yurdu*, 2011, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1356>, 4.12.2022.

belirlenmesi için ziraat sendikaları gibi hem köylünün haklarını koruyan hem de ziraatın gelişmesine katkı sağlayacak çalışmaların önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁰

Yine zirai meselelere yönelik yazıların kaleme alındığı Hikmet dergisinde de tarımın ilerlemesi için demiryollarının önemli bir yere sahip olduğu belirtilmiştir. Hatta bunun önemini de sahil yollarına ve demiryollarına sahip sancaklardan ve vilayetlerden getirilen zirai ürünlerin kolayca satılıp, Ankara, Sivas, Erzurum, Elâzığ gibi iç vilayetlerden gelen ürünlerin bu kadar kolay satılmadığını örnek vererek açıklamıştır. Bunun dışında aşar ve iltizam usullerinin de ziraatın ilerlemesinde önemli bir engel olduğu dile getirilmiştir.¹⁵¹

Şekil 2. Bağdat Mahsullerinin Şimendifer İstasyonlarına Nakli

Kaynak: İhsan, *Felehat*, S:19, s.291, 10 Kanunuevvel 1329/ 23 Aralık 1913.

Mecmualarda ve gazetelerde işlenen bir diğer tarımsal mesele ise sanayi-i ziraiye ürünlerin üretiminin teşvik edilmesidir. Çiftçilerin zamanla bir tek ziraat şubesinde uzmanlaştığı görülerek bunun çeşitlendirilip, tarım ürünleri dışında endüstriyel tarım ürünlerinin de ekilip biçilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda da tütün, pamuk, şeker pancarı vs. ürünlerin yetiştirilmesi ve bu ürünlerin yetiştirilmesi konusunda birçok yazı yayımlanmıştır.¹⁵²

Mesela OZTG’de yer alan isimsiz bir makalede Adana, Selanik, Aydın vilayetlerinin uygun bölgelerinde pamuk tarımı yapıldığı ve bu ürüne yönelik harcamaların günden güne arttığı ifade edilmiştir. Ayrıca Halep, El cezire gibi yerlerde de pamuğun ekilebileceği vurgulanmış ve bu ürünün işlendiği iplik fabrikalarının kurulmasıyla büyük kazançlar elde

¹⁵⁰ Parvus “Türkiye’de Ziraatın İstikbali”, *Türk Yurdu*, S:49, s.866-867, 19 Eylül 1329/ 2 Ekim 1913.

¹⁵¹ A.N. “İktisadiyat: Ziraat Ne Haldedir?”, *Hikmet*, S:50, s.6-7. 17 Mart 1327/30 Mart 1911. “A.N” yazarın adının kısaltmasıdır.

¹⁵² Demir, *Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)*, s.395.

edileceği belirtilmiştir. Yine toprağı ve havası şeker pancarı yetiştirmeye elverişli olan Menderes, Gediz, Seyhan-Ceyhan gibi nehirlerinin havzalarında şirketler tarafından şeker fabrikaları kurularak Avrupalı şeker fabrikaları ile rekabet edilebileceği belirtilmiştir.¹⁵³

Tekin Alp, “*Tütün Meselesi*” adlı bir makale kaleme alarak bu üründen elde edilen vergilerden en az yararlanan memleketin Osmanlı olduğunu itiraf etmiştir. Devamında da kişi başına Fransa’nın 40.93 kuruş, Avusturya-Macaristan’ın 30.51 kuruş, İngiltere’nin 33,58 kuruş, tütünden tüketim vergisi sağladığını Osmanlı devletinin ise nüfus başına sadece 4,51 kuruş gelir elde ettiğini ifade etmiştir. Hatta bu durumun ortaya çıkmasının nedenini de kaçakçılığın oldukça yaygın bir hale gelmesi olarak belirtmiştir.¹⁵⁴

Bunların dışında hayvancılık, ipek böcekçiliği, bağcılık, meyvecilik, arıcılık gibi özellikle çiftçilerin bu alanlarda yaşadıkları sorunlara çözümler sunan önemli yazılar kaleme alınmıştır. Yazıların ortak çıkarımı da çiftçilerin bu sektörlere rağbet etmemesi olarak belirtilmiştir.¹⁵⁵

Yine OZTG’de isimsiz kaleme alınan *Ticaret Umimiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz* adlı makalede hayvancılık sektörünün özelinde tavukçuluğun ülke için önemli bir servet kaynağı yaratabilecek bir sektör olduğunu ancak halkın buna rağbet etmediği eleştirilirken, dünyada sarf olunan ve miktarının milyonları bulduğu yumurta ve piliç ticaretiyle milyoner olanların sayısının az olmadığı Fransa örneği ile bildirilmiştir.

Son dönemlerde ise bu alanda yoğun bir çalışmanın başladığını özellikle Akdeniz ile Karadeniz limanlarından Avrupa’ya gönderilen yumurta miktarının çoğaldığı belirtilmiştir. Ardından da bu sektörden iyi bir gelir elde edilecekse bunun üç beş tavukla değil daha geniş bir araziye sahip, daha çok tavuk besleyip, ticaretini yapabilecek sermaye sahiplerinin çoğalması ile olabileceği ifade edilmiştir.¹⁵⁶

Yine, Parvus Efendi Türkiye ziraatı içinde meyve yetiştiriciliğinin önemli bir yere sahip olduğunu yazmıştır. Buna göre portakal, hurma, incir, kuru üzüm, ceviz, taze üzüm

¹⁵³ -----, “Ticaret Umimiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz?”, *OZTG*, S:48, s.713-714, 30 Mart 1324/12 Nisan 1908.

¹⁵⁴ Tekin Alp “Tütün Meselesi”, *İktisadiyat*, S:2, s.2. 22 Şubat 1331/ 6 Mart 1916.

¹⁵⁵ Demir, *Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)*, s.395.

¹⁵⁶ -----, *Ticaret Umimiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz*, s.712.

ihracatının, Türkiye İhracat-ı Umumiyesinin %22'sini oluşturduğunu ifade ederek bu sektörün önemine dikkat çekmiştir.

Hatta Osmanlı'da meyve ihracatından elde edilen kazancın diğer memleketlerde kazanılmadığını, 1910 senesindeki meyve ihracatının 490.449.499 kuruşa yükseldiğini, Amerika ve Avrupa şehirlerinin büyümeye şehir ve kasaba ahalisinin ekonomik durumlarının da yükselmeye başladığını, uzak mesafelere yönelik nakliye masraflarını ucuzlayıp konserve imalatının terk edilmesiyle meyve ihracatında bir artış yaşandığının gözlemlendiğini dile getirmiştir.¹⁵⁷

Bu devirde, zirai girişimleri gerçekleştirecek iş gücü, önemli sorunlardan biri idi. Bu doğrultuda hayvancılık, bu sorunun bir çözümü olarak görülmüş fakat zaman içerisinde hayvanların nitelik ve nicelik açısından gerilemesi işgücü sorunun büyümesine neden olmuştur. İşte bundan ötürü dönemin basın kaynaklarında bu durumu bertaraf etmek için modern tarımsal alet ve makinelerin kullanımının önemli olduğuna ve tarımsal üretimi artırmak için kullanılan aletlerin değiştirilmesine dair yazılar yazılmıştır.¹⁵⁸

Mesela dönemin önemli zirai dergilerinden olan Çiftçiler Derneği mecmuasında “*Yeni Zaman Çiftçiliği*” adındaki bir yazıda, yeni zaman çiftçiliğinin yolları, aletleri, adamları ne ise, kimler ise hepsine rağbet edilip, bu uğurda hiçbir masraftan zahmetten kaçınılmaması gerektiği belirtilmiştir. Hatta ekincilik örnek gösterilerek bunun yeni zamana göre yapılması için toprağı derin, çabuk ve kolay sürebilen makineli sabanların, ekinleri kendi kendine biçen, bağlayan, demet yapan, kaldıran, hazırlanmış tarlaya düzgün ve uygun şekilde tohumu saçıp, eken türlü makinelere ihtiyacın olduğu vurgulanmıştır. Yine köylü, kasabalı ve şehirli çiftçilerin bu makine ve aletler ile iş görmeyi kendilerine en büyük vazife edinmiş olmasını ve bunun için sevinmesi gerektiğini çünkü kendilerine memleketlerine ve hemşerilerine bütün zenginliğin, rahatlığın bu makinelerin kullanılması ile geleceği anlatılarak makineleşmenin önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.¹⁵⁹

Taninde yer alan bir başka yazıda da ziraat alanında ilerleyememenin esas sebebinin eski zirai usullerin hala devam ettirilmesi olarak belirtilmiş ve kullanılan sabanların tarlaları

¹⁵⁷ Parvus, *Türkiye'de Ziraatın İstikbali*, s.863.

¹⁵⁸ Demir, *Osmanlı'da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)*, s.395-396.

¹⁵⁹ -----, “Yeni Zaman Çiftçiliği”, *Çiftçiler Derneği*, S:6, s.282-283, 11 Eylül 1332/ 24 Eylül 1916.

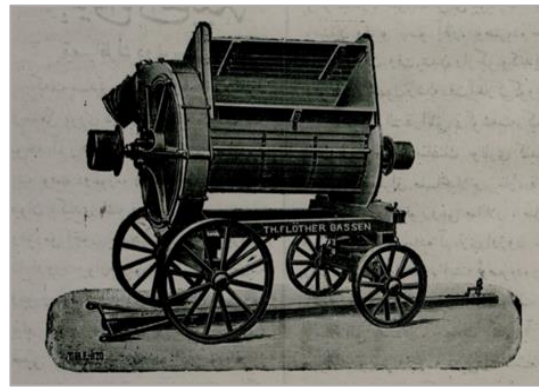
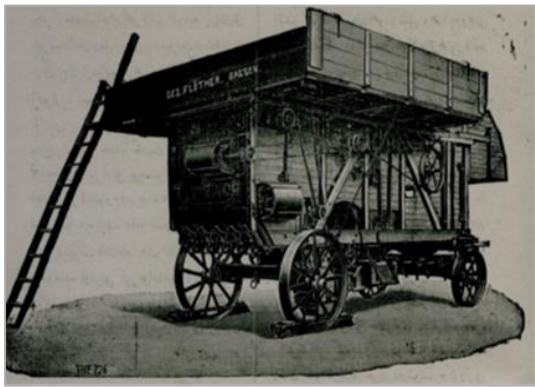
yeterince işleyemediğini bu yüzden yağın kar ve yağmur sularının toprağı işlemediğini bunun için çiftçilere yeni usul pullukların temin edilmesi gerekliliğı vurgulanmıştır.

Sadece bu aletlerin temin edilmesini değıil bunların kullanılmasında, gücünden yararlanılan hayvanların da ıslah edilmesinin ziraatın terakki için önemli olduğı ve hiç vakit kaybetmeden boğı tedarik edilmesinin gerektiğı söylenmiştir. Hatta Rumeli için Avrupa'dan Anadolu için Mısırdan boğalar getirilebileceğı, getirilen hayvanların da köylülerin sorumluluğına vererek ıslahlarının sağlanabileceğı ifade edilmiştir.¹⁶⁰

Şekil 3. Anadolumuz'da Yeni Ziraat Makinesinin Tatbiki.

Kaynak: -----, "Yeni Zaman Çiftçiliğı", *Çiftçiler Derneğı*, S:6, s.283.

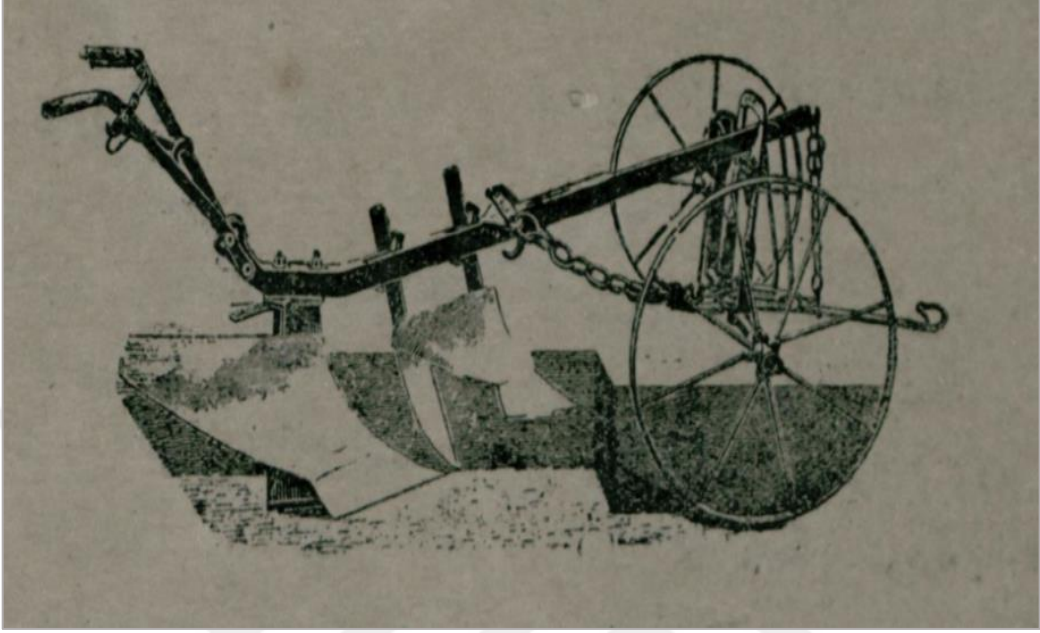

Şekil 4. Bir Harman Makinesi ile Sap Doğrama Makinesi.

Kaynak: Aydın Ziraat Müdürü İhsan, "Bağıcı ve Çiftçi Kardeşlerimize: Halden İbret Alarak Çalışalım" *OZTG*, S:38, s.617, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910.

¹⁶⁰ Ankara Mebusu Talat, "Çiftçilerimizi Teçhiz Edelim", *Tanin*, S:749, s.3-4, 18 Eylül 1908-9.

Çiftçiler Derneği Mecmuasının 10. sayısında kaleme alınan bir yazıda da çift sürmede kullanılan pullukların eski usul, yeni usul karşılaştırılması yapılarak yeni usul pulluk kullanımının ne derece fayda sağladığı anlatılmıştır.¹⁶¹

Şekil 5. Yeni Nesil Pulluk.

Kaynak: Hulki, “Ziraat Aletleri: İyi Ziraat İyi Saban ve İyi Öküzle Başlar”, s.342

Şekil 6. Suriye’de Yeni Zirai Aleti ile Hasat

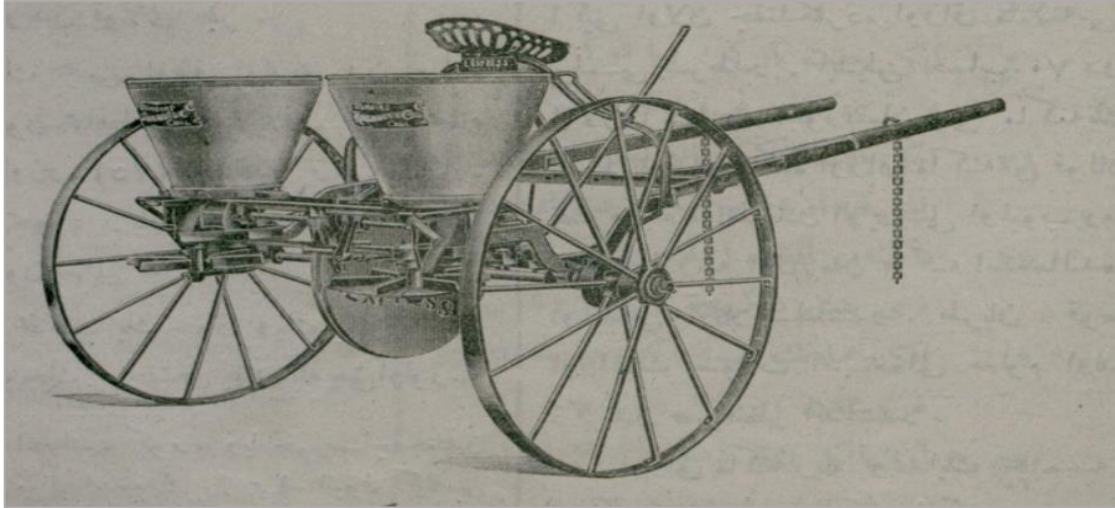
Kaynak: ----- , *Felehat*, S:18, s.267, 28 Teşrinievvel 1327/ 10 Kasım 1911.

¹⁶¹ Hasan Hulki, “Ziraat Aletleri: İyi Ziraat İyi Saban ve İyi Öküzle Başlar”, *Çiftçiler Derneği*, S:10, s.341, 1 Ağustos 1334/ 1 Ağustos 1918.

OZTG’de yer alan *Ticaret Umimiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz* adlı makalede demir sabanların, küçük ziraat makinelerinin Amerika’dan, Avrupa’nın muhtelif memleketlerinden ve Yunanistan’dan alındığı belirtilerek bunların kendi memleketimizde özellikle İzmir, Selanik gibi şehirlerde kurulacak fabrikalarda da üretilebileceği böylece hem para kazanılmış hem de memleketimizin arazisine, ahalinin ihtiyacına göre sabanların yapılmış olunacağı ifade edilmiştir.¹⁶²

Yine OZTG’de isimsiz kaleme alınan *Yeni Usul Zirai Makineleri* adlı makalede eskiden beri kullanılan elle tohum savurma usulünün zahmetli bir iş olduğunu bu işi yapacak mübzer adında bir tohum ekim makinesinin icat edildiğini ancak karışık, ağır ama daha da önemlisi pahalı olduğu için küçük çiftçilerin bu makineyi kullanamadığını ifade etmiştir. Devamında Musevi Severen namında bir kişinin hem ucuz hem de makinenin hiçbir kısmını değiştirmeden, her türlü hububatı eken hatta kimyasal gübrelerin dahi tarlaya saçabilen hafif bir makine icat ettiğinden bahsedilmiştir.

Öte yandan bu tür makinelerin büyük çiftlik sahipleri ile kaza merkezlerinde belediyeler, ziraat odaları veya köylerde birkaç çiftçinin müştereken ortak kullanımının daha doğru olacağını belirtilerek bu sayede daha çok kişinin bu makinelerden istifade etmesinin sağlanacağını önemine dikkat çekilmiştir.¹⁶³

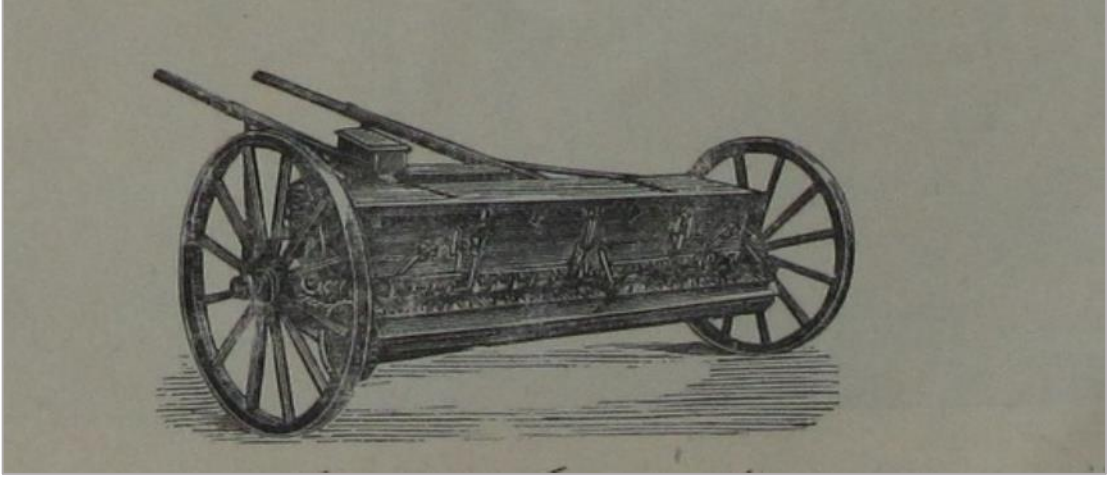

Şekil 7. Musevi Severen Tarafından İcat Edilen Tohum Ekme Makinesi

Kaynak: -----, “Yeni Usul Zirai Makineleri”, *OZTG*, S:27, s.423.

¹⁶² -----, “*Ticaret Umimiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz?*” s.714

¹⁶³ -----, “Yeni Usul Zirai Makineleri”, *OZTG*, S:27, s.422-424, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910.

Şekil 8. Gübre Saçan Makine

Kaynak: Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1911, s.22.

İşlenen bir diğer mesele ise zirai eğitim konusu olmuştur. Özellikle yeni usullerin öğrenilmesi, öğretilmesi konusunda eğitim çalışmalarının önemi hemen hemen her yazıda yer alan bir meseledir.

Mesela OZTG'deki *Osmanlı Ordularında Ziraat Tedrisatı* adlı isimsiz makalede Almanya ve İtalya ordusu örnek alınarak, Osmanlı ordusunun zirai eğitime tabi tutulması için Enver Paşa'nın önderliğinde bir çalışma yürütüldüğü anlatılmıştır. Öyle ki bu çalışmalar neticesinde kışlalarda bir mektebin kurulup, zirai derslerin verildiği, açık, sade Türkçe ibarelerle yazılacak ziraat kitapların basıldığı ifade edilmiştir. Hatta bu işlerinde Ziraat Nezareti tarafından yürütülüp, askerlere verilecek dersler için bir talimatname hazırlandığı belirtilmiştir. Hazırlanan talimatnameye göre yapılacaklar da şöyle sıralanmıştır;

1. Ziraat memurları ve müfettişleri gözetiminde bir senelik bir zirai program hazırlanacak
2. Bir ameliyat numune tarlası teşkil edilecek ve konferanslarda, ziraat mektebinde veya çiftliğinde kullanılan çeşitli aletler gösterilecektir.
3. Civarda numune çiftliği veya ziraat mektebi yoksa o halde kışla civarında miri arazide askerlerin ve ziraat memurlarının gayretleriyle bir numune tarlası oluşturulacak ve burada oluşturulacak numune tarlasında ziraat makinelerinin tanıtıldığı konferanslar düzenlenecek
4. Az bir ücretle ve ziraat memurlarının yardımı ile arıcılık ve bağcılık aletleri Harbiye Nezareti tarafından alınacaktır.
5. Ziraat memurlarının bu konferansları vermesi zorunludur.

6. Verilmiş konferansların gayet açık yazılmış notları, ziraat memurları tarafından vilayet matbularında bastırılarak askerlere ulaştırılmalıdır.¹⁶⁴

Çiftçiler Derneği Mecmuasındaki bir yazar da çiftlik sahiplerine seslenerek artık zamanın güç, kol asrı olmaktan çıkıp aklın, bilimin asrı olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda ziraatın ilerlemesi için yeni usullerin öğrenilmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Bu ilerlemenin sağlanması için de çiftlik sahiplerinin, çocuklarını dönemin ziraat mekteplerine göndermesi gerektiğini ancak amacın ziraat memuru veya müfettiş yetiştirmek değil, bir çiftliği işletebilecek kabiliyetli bireyler yetirmek olduğunu, buna göre okulların seçilmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat memlekette ihtisas okulların olmadığını o yüzden büyük çiftlik sahiplerinin çocuklarını, Avrupa'ya eğitime gönderebileceklerini hatta Almanya ve Avusturya'nın bu konuda iyi birer örnek olduğunu söyleyerek bu ülkeleri zirai eğitim için tavsiye etmiştir.¹⁶⁵

Bu konuyla ilgili olarak Türk Yurdu dergisinde de ziraat ile uğraşanların eski usulleri unutmadan yeni usullerden istifade etmeye başladıklarını, devletin bu imkanları sağlamak için çok çalıştığını, memleketin ziraat mekteplerinden mezun olan yüzlerce ziraat uzmanına ve çiftçilere rehber olacağı kabul edilen zirai müesseslere sahip olduğunu, bunların sayılarının da Adana, Aydın, Suriye ve Filistin ile İstanbul civarlarında arttığını ifade etmiştir.

Ayrıca ziraat müfettişlerinin ve hususi memurların mütemadiyen memleketi dolaşarak çiftçiler ile temasta bulunarak zirai eğitim noktasında halkı bilinçlendirdiklerini, orta derece mekteplere ziraat derslerinin konulup, yeni yeni kanunlar ve nizamlar tertip edildiğini ve broşürlerin dağıtıldığını, ülkede yahut Avrupa'da ameli nazar ziraat dersi görenlerden olmak üzere kazalara otuz kadar muallimin atandığını ifade ederek zirai eğitimin sağlanması için yapılan çalışmaları vurgulamıştır.¹⁶⁶

Dönemin basınında tartışılan bir diğer zirai mesele ise tarımsal kredi sorunudur. Öyle ki, bu hususta bankaların önemli bir yere sahip olduğu vurgulanarak, çiftçilerin karşılaştıkları sıkıntıların ancak bankaların aracılığı ile çözülebileceği belirtilmiştir.

¹⁶⁴ -----, "Osmanlı Ordularında Ziraat Tedrisatı", *OZTG*, S:20, s.313-314, 28 Şubat 1912.

¹⁶⁵ Çiftçiler Derneği, "Avrupa'da Memleketimiz de Ziraat Tahsili" *Çiftçiler Derneği*, S:8, s.303-304, 1 Haziran 1334/ 1 Haziran 1918

¹⁶⁶ M. Zühdü, "Ziraatımız ve Şerait-i İktisadiyesi: Nüfus-i Ziraiye" *Türk Yurdu*, S:1, s. 2042-2046, 6 Mart 1330/ 19 Mart 1914.

Özellikle bu amaç doğrultusunda kurulan Ziraat Bankası ile ilgili birçok yazı kaleme alınmıştır.¹⁶⁷

Basında işlenen meselelerden birisi de memleket kalkınmasın da tarımı mı yoksa sanayii mi gerekli tartışması olmuştur. II. Meşrutiyet ‘in ilanından sonra memlekette sanayileşmenin gerekli olduğu ve memleketin kalkınmasının sadece ziraat ile olunamayacağı dile getirilmeye başlanmıştır. Özellikle İktisadiyat Mecmuasında Tekin Alp’in başlattığı “İstihalat-ı milliyyeyi artırma meselesi” bu konuya dikkat çekerek “ziraat mı sanayi mi” sorununu tartışılır bir hale getirmiştir.¹⁶⁸

Mesela Müdafaa-ı Maliye ve İktisadiye Mecmuası, Osmanlı’nın ziraatın yanı sıra sanayi ve ticarete de önem vermesi gerektiğini, memlekette birçok sanayi kuruluşu tesis edilerek bu konuda Avrupa’ya olan bağımlılıktan kurtulmanın mümkün olacağını ifade etmiştir. Yine bu görüşlerin savunulduğu Sanayi mecmuasında ise her ne olunursa olunsun sanayileşmenin gerektiğini ve sanayiden bağımsız bir ticaret ve ziraattan söz edilemeyeceğini, sanayileşmenin “yirminci asrın ruh-ı terakkisi ve her nevi milli tarik-i iktisadinin anası” olduğu belirtilerek sanayileşmenin önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.¹⁶⁹

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesinde ise “*memleketimiz bugün de yarın da ziraat memleketi ise de bundan maksat ilanihaye Avrupa’ya hadim mahsulat ihracıyla meşgul olacağız ve kendi mahsulatımızın mevaddı-ı mamulesini her vakit beş on misli fiyatla satın alacağız demek değildir. Memleketimizde ziraatın feyz ve terakkiye mazhar olması için sanayi-i ziraiyenin de teşekkül etmesi gerekir. Mesela memleketimizin birçok yerleri şeker kamışı veya pancar ziraatına ve şeker fabrikası ihdasına pek müsaittir.*”, denilerek sanayileşmeye ziraata dayalı sanayi kollarının geliştirilmesi ile başlanmasının gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁷⁰

Bu meselenin işlendiği mecmualardan birisi de Müslüman Türk ticaret erbabının 1917- 1918 seneleri arasında önemli yayın organlarından olan Ticaret-i Umumiyye

¹⁶⁷ Demir, *Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)*, s.396.

¹⁶⁸ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İş Bankası, İstanbul 2019, s.280.; Zafer Toprak, “*İkinci Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce*”, Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c.3, 1985, s.638; Zafer Toprak, “*II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat*” Osmanlı Ansiklopedisi, c.3, 1999, s.584.

¹⁶⁹ Demir, *Osmanlı’da İktisadi Dergicilik (1857-1923)*, s.96-105.; Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, s.280.; Toprak, II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat, s.584.

¹⁷⁰ -----, “Muhasebe-i İktisadiyye: Serbest-i ticaret ve usul-ü himaye”, *OZTG*, S:1, s.14-16, 13 Mart 1325/ 26 Mart 1909.

Mecmuası idi. Mecma, sanayileşme sürecinde seçici bir politika izlenerek ülke kaynaklarının değerlendirilmesinde gerçekçi olunmasının gerektiğini bu doğrultuda da Osmanlı topraklarında kurulacak sanayi kollarından en uygununun zirai ürünlerin işlendiği sanayi kolu olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bu sanayileşme hamlesi ile kurulacak tesislerin, milli servetin yükseltilmesinde ehemmiyetli olduğunu belirterek Rusya ve Fransa'yı örnek göstermiştir.

Burada kaleme alınan bir başka yazıda da tarım ve sanayi sektörlerini ayrı ayrı değil birlikte desteklemenin gerekli olduğu, sanayileşmeyle beraber ziraatta büyük üretim artışlarının yaşanacağı, ulaşım imkanlarının gelişeceği bu doğrultuda da ticaretin ilerleyeceği ifade edilmiştir.¹⁷¹

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu mesele İTC'nin tartışmaya açtığı bir mesele idi. Bundan ötürü bu mesele en çok İttihatçı çevre tarafından ele alınmış ve tartışılmıştır. Öyle ki İTC'nin iktisadi meselelerde gayri resmi sözcüsü olan Tekin Alp, “*biz bu memleketin âti-i iktisadisini ziraatın, istihsalat-ı ziraiyyenin terakkisinde görüyoruz. Ancak her vakit Friedrich List'in meşhur sözünü tekrar edip duruyoruz: Sanayiden mahrum bir ziraat memleketi çolak bir adama benzer*” diyerek İTC'nin tarımın endüstrileşmesine yönelik yaklaşımını ve sanayileşmenin önemini ifade etmeye çalışmıştır.¹⁷²

Bir başka yazısında da Osmanlı'da emek kıtlığının var olduğunu, bilinçsiz bir sanayileşme hamlesi neticesinde ziraatla uğraşan emek gücünün cazibesi yüksek olan şehirlere, kasabalara, sanayi merkezlerine akacağını bununda kırsal kesimdeki iş gücünü azaltıp tarımsal üretimi sekteye uğratacağını belirterek bilinçli bir sanayileşme politikasının izlenmesinin önemli olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.¹⁷³

İttihatçıların ünlü maliye nazırı Cavid Bey'in öncülüğünde kurulan Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasında ise Osmanlı'nın bir ziraat ülkesi olduğunu o yüzden bu alanın geliştirilmesine önem verilmesinin gerektiğini, her ne kadar büyük bir arzu ile sanayinin geliştirilmesi istense de bunun gerçekleştirilmesinin zor olduğu bundan dolayı ziraat merkezli bir politika izlenmesinin daha doğru olunacağı dile getirilmiştir.¹⁷⁴

¹⁷¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s.280-281.; Demir, *Osmanlı'da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)*, s.351-353.; Toprak, *İkinci Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce* s.639.

¹⁷² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s.282-283.

¹⁷³ Tekin Alp, “İstihsalat-ı Milliyeyi Arttırma Meselesi” *İktisadiyat*, S:43, s.2, 1 Mart 1333- 1 Mart 1917.

¹⁷⁴ Demir, *Osmanlı'da İktisadi Dergicilik (1857-1923)*, s.345.

Yine burada Cavid Bey, “*usul-i himaye amalenin en büyük düşmanıdır*” diyerek izlenen himayeci sanayileşme çalışmalarından ziyade bilimsel yöntemlerle ve teknoloji ile geliştirilecek tarım sektörünün memleketi refaha ve servete kavuşturabileceğini, Osmanlı'nın tarım ve ticaretin gelişmesine ağırlık vererek uygar olarak atfedilen memleketlerden birisi olabileceğini sanayinin de bu süreçte kendi kendine doğacağını ifade etmiştir.¹⁷⁵

Mülkiye mecmuasında kalem aldığı yazısında da sanayileşmeyi arzu edenleri duygusallıkla itham ederek bir ülkenin refahının sanayileşerek değil doğanın kendisine verdiği olanaklar, insanların becerisi doğrultusunda en uygun alanlara tercih ederek artabileceğini ifade etmiştir. Bununla beraber himayeci bir politika ile oluşturulacak bir sanayileşmenin Osmanlı için “*boş hırsı gururu*” doyurmaktan başka bir işe yarayamayacağını dile getirmiştir.¹⁷⁶

Sanayileşmeyi savunan çevrelerden birisi de Trablusgarp ve Balkan harplerinden sonra meydana çıkan Birinci Dünya Savaşı ile daha etkin bir hale gelen “ulusçuluk” anlayışı etrafında toplananlar idi. Bu çevreden sanayileşmenin gerekliliğini, iktisadi terminoloji ile ifade eden ilk kişi Akyiğitzade Musa¹⁷⁷ olmuştur. Akyiğitzade Musa, ilk insanlıktan beri her toplumun hayvancılık ve avcılık devirlerinde sonra yerleşik hayata geçmesiyle ziraata başlanıldığını tarım toplumlarının zamanla gelişerek sanayiye geliştirdiğini sanayinin gelişmesinin de tarım sektörünü geriletmediğini aksine üretilen alet ve edevatlar ile daha iyi üretim yapılmasını sağladığını ifade ederek sanayileşmenin önemini vurgulamıştır.¹⁷⁸

Yine bir memleketin tarım toplumu olarak kalmasının bir ihtisaslaşmadan ziyade geri kalmışlığın ifadesi olduğunu, ziraat toplumu olarak kalmanın ve tüm sınai ürünleri dışarıdan getirtirilerek yaşamının ülke kalkınmasını önemli bir zarara uğrattığını ifade etmiştir.

Bunlarla beraber ziraatın önemini ve gerekliliğini de vurgulayarak çiftçinin bu sanayileşme hamlesi ile zenginleşerek kasabalarda küçük işletmeler açarak ürünlerini işleyip

¹⁷⁵ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, s.82.

¹⁷⁶Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918* , s.83.;Mert Can Erdoğan, ‘Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma’, Arzu Güvenç Saygın/ Murat Saygın (Editör), *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s.64.

¹⁷⁷ Akyiğitzade hakkında detaylı bilgi için bknz; İsmail Türkoğlu, “Musa Akyiğitzade”, *DİA*, c:XXXI, 2020, s.213-214.

¹⁷⁸ Erdoğan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma*.,s.65.

satma imkanlarına erişeceklerini bununda yerli sanayiinin kurulması için önemli bir adım olacağını belirtmiştir.¹⁷⁹

Sanayileşmenin önemini vurgulayan isimlerden birisi de Yusuf Akçura idi. Akçura, Tanzimat devrinin iktisadi politikalarını eleştirerek Osmanlı Bankası ve Duyun-u Umumiye üzerinden Avrupa sermayesinin memleketi istila ettiğini bunun neticesinde de geleneksel küçük ve orta sanayinin kaybolduğunu öne sürmüştür. “*Hâlbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir, muassır büyük devletler, sanatkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir.*” diyerek milli sanayinin kurulmasında etkili olacak Türk burjuvazisinin bir an önce oluşturulmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Yine köylülerden ve memurlardan oluşan bir Türk toplumunun, dünya konjonktürüne göre yaşama imkanının çok düşük olduğunu Osmanlı ile Polonya arasındaki benzerliğe dikkat çekerek Osmanlı’nın da aynı Polonya gibi eşraf, köylü ve memurdan oluşan kusurlu sakat bir uzviye dönüştüğünü belirtmiştir.¹⁸⁰

Bu minvalde görüşler sunan diğer isim ise dönemin önemli düşünürü olan Ziya Gökalp’tir. Gökalp, Müslüman-Türk unsurunun iktisadi yaşamdaki her türlü uğraş ile bizzat kendisinin üstlenmesinin önemli olduğunu, artık askerlik, memurluk görevlerin yanı sıra Türklerin de ticarete atılarak sanayici olarak ve iş bölümünün gerektirdiği girişimlerde bulunarak memlekette milli iktisadi kurmasının önemli olduğu ifade etmiştir. “*Asrı devlet büyük sanayiye malik devlettir*” diyerek de sanayileşmenin önemine dikkat çekmiştir. Hatta bu doğrultuda bulunulacak girişimlerin ancak devlet tarafından gerçekleştirileceğini ifade etmiştir. Yine yazılarında ülkenin daima çiftçi kalmasını isteyen düşünceleri eleştirerek çiftçiliği hiçbir zaman bırakmak niyetinde olmadan modern bir devlet oluşturulması için büyük sanayilerin kurulmasının gerektiğini beyan ederek bu konunun önemini vurgulamaya çalışmıştır.¹⁸¹

¹⁷⁹Erdoğan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma*, s.65-66.; Koray Ergin, “II.Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyiğitzade Musa”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: III, 2018, s.76-79.; Hayrettin Pulat, “Musa Akyiğitzadenin Ekonomik Görüşleri ve Osmanlı İktisat Anlayışına Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c:XXXVIII, S:LXVI, 2019, s.342-343.

¹⁸⁰ERCÜMET BERK, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: LIX, 2017, s.479-509.; FERÖZ AHMAD, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.41; DEMİR, *Osmanlı’da İktisadi Dergicilik (1857-1923)*, s.317.; YUSUF AKÇURA, “1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, S: LXIII, 1914, s.260-262.; TOPRAK, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, s.68.

¹⁸¹ <https://dergipark.org.tr/pub/iuoskon/issue/9550/119279>, (17 Mart 2023), Zafer Toprak, *Milli iktisat-Milli burjuvazi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995, s.18-19; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s.173-177.; Burhan Baloğlu, “Ziya Gökalp’in İktisat Görüşleri ve Günümüz İktisadi Değerler Sistemi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, c.III, S: XIII, 2012, s.29-45.

SONUÇ

Tarım temelli bir ekonomiye sahip Osmanlı Devleti her ne olursa olsun bu sektörün kesintiye uğramasına izin vermeyerek gelişmesi konusunda oldukça titiz davranmıştır. Fakat bu tedbirli duruşuna rağmen zaman içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler, Osmanlı'nın tarımsal yapısını farklı değişimler yaşamaya mecbur bırakmıştır. Özellikle Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşip modernleşmeye ve dolayısıyla kurumsallaşmaya başladığı 19.asır, Osmanlı tarımı açısından önemli değişim ve gelişimlerin yaşandığı bir süreç olmuştur.

Bu bağlamda ilk olarak Tanzimat yöneticileri, üretim alanlarını genişletmek, modern araç kullanımı yaygınlaştırmak, piyasaya dönük ürünlerin üretimini arttırmak, zirai kredi ilişkilerini düzenlemek gibi teşvik ve müdahaleci politikalar belirlemiş ve bunları uygulamaya koymuştur. Bu politikaların idare edilip yürütülebilmesi içinde 1838'de Meclis-i Ziraat ve Sanayi, 1843'te Ziraat Meclisi, Nafia Hazinesi, 1847-1848'de Ziraat Talimhanesi Mektebi, 1858'de Meclis-i Maabir gibi çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Böylece modern bir tarım bürokrasisinin oluşturulması hedeflenerek Osmanlı tarımı modernleştirilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu çabalar, Osmanlı tarımının gelişmesi açısından önemli bir rol oynamış ve durağan yapıdaki tarım sektörünü bir nebze olsa canlandırmıştır. Fakat modern bir zirai yapı oluşturmak için ortaya koyulan bu politikalar ve girişimler başarılı olamamıştır. Bunun en önemli sebebi de daha önce hiçbir temeli ve örneği olmayan bu tarım politikalarının ve neticesinde ortaya koyulan çalışmaların ilk defa bu devirde uygulanır olması denilebilir.

Sultan Abdülhamid devrinde ise daha çok tarım bürokrasisini geliştirmeye ve kurumsallaştırmaya yönelik bir tarım politikası izlenmiştir. Bu politikalar neticesinde de modern zirai eğitim veren okullar ve numune tarlaları kurulmuş, zirai eğitim için yurtdışına öğrenci gönderilmiştir. Ayrıca Ziraat ve Sanayi Odaları, Ziraat Bankası, Orman ve Ma'adin ve Ziraat Nezareti gibi kurumlarda teşkil edilerek Tanzimat devrinde temellenen kurumsallaşma politikaları geliştirilerek devam ettirilmiştir. Zamanla dünya genelinde meydana gelmeye başlayan sıkıntıların Osmanlı Devleti'ni de etkilemesiyle idarecilerin kaygıları bu sektörü geliştirme noktasından kaymıştır. Buna rağmen ortaya koyulan bu politikalar ve girişimler, devrin tarım sektörünün modern bir görüntü elde ederek durağan bir yapıdan kurtulmasını sağlamıştır.

Hem Tanzimat hem de Sultan Abdülhamit zamanında izlenen politikalar ve sektörün gelişmesi için yapılan tüm bu çalışmalar Osmanlı tarımını canlanmasına olanak sağlasa da tam anlamıyla modernleşmiş ve dünya ekonomisi ile bütünleşmiş bir tarım sektörü oluşturamamıştır. Buna rağmen tüm bu gayretler II. Meşrutiyet döneminde izlenecek tarım politikalarına ve bu alanda yapılacak çalışmalara kılavuzluk etmiştir.

Modern bir devir inşa etme sözüyle yola çıkılan II. Meşrutiyet devrinde ise Osmanlı tarımını geliştirme ve modernleştirme çabaları hükümet ve siyasi parti programlarında yer verilerek devam ettirilmiştir. Devletin kalkınmasında tarım sektörünün önemli bir yerde olduğunun farkında olan devrin hükümetleri tarım sektörünü modernleştirerek dünya ekonomisi ile bütünleştirmeye çalışmış ancak başarılı olamamışlardır. Buna rağmen hazırladıkları programlarında tarım sektörü adına önemli vaatlerde bulunmuş olmaları Osmanlı tarımının potansiyelini yükseltmek ve bu sektörde yapılması gerekenlerin görülmesi adına önemli bir adım olmuştur.

Sadece devrin hükümetleri değil devleti ataletten kurtarma anlayışa sahip dönemin siyasi fırkaları da programlarında Osmanlı tarımının modern bir şekle sokularak geliştirilmesinin gerekli olduğunu vurgulamış ve bu yolda önemli vaatlerde bulunmuştur. Bu vaatlerin başında da vergi sorununu, zirai kredi imkanlarının yetersizliğini ve zirai eğitim konusuna dair çözümler gelmiştir. Bu vaatlerin siyasi fırkaların programlarında yer etmesi, ziraat sektörünü modernleştirmenin sadece ülke ekonomisi için değil siyasi açıdan da ehemmiyetli olduğunu göstermiştir.

Hem hükümet hem de siyasi parti programlarında işlenen tarım meseleleri devrin basın kaynaklarına yansiyarak basında da işlenen meseleler olmuştur. Özellikle Osmanlı ziraatını geliştirmek, sanayi-i ziraiye ürünlerin üretimini teşvik etmek, modern tarım alet ve makineleri kullanmak, tarımsal kredi imkânı sağlamak, zirai eğitim olanaklarını geliştirmek gibi konular başlıca ele alınan meseleler idi. Böylece Osmanlı tarımının durumu ortaya koyularak bu alanın modernleştirilerek ilerletilmesi için neler yapılabileceği göz önüne serilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu çabalara rağmen siyasi çalkantıların baş göstermesi hedeflenen vaatlerin ve çalışmaların başarılı olmasına engel olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Harbi'nin başlaması, eskiden kurtulma vaadiyle yola çıkılan bu süreçteki ziraat çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Her şeye rağmen ortaya koyulan bu gayretler Osmanlı tarımının modernleşmesi ve canlandırılması adına önemli bir katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, Y.. A...RES, 38/37, (H.29.10.1304- M.21.07.1887)

BOA, ŞD, 2517/1, (H.24.08.1304-M.18.05.1887)

BOA, Y..MTV, 33,/77, (H.09.10.1305-M.19.06.1888)

BOA, İ.. DH.. 1276/100430, (H.14.11.1309-M.10.06.1892)

BOA,Y..PRK.HH...27/20, (H.27.03.1311-M. 8.4.1895)

BOA, ŞD, 524/38, (H.23.07.1315-M.18.12.1897)

BOA,Y..A...HUS,244/46, (H.15.07.1308-M.24.02.1891)

BOA, Y.. EE..KP.. 32-3183, (H.26.07.1326- M.24.9.1908)

BOA, Y.. EE..75-67, (H.22.01.1327-M.13.02.1909)

BOA, DH. MUİ. 94-48, (H.25.05.1328-M.4.6.1910)

2. Resmi Yayınlar

Düstur, 1. Tertip, III. Cilt

MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:1, cilt:1, İnikad:30, 4 Şubat 1327 (17 Şubat 1909)

MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:6, İnikad:87, 16 Nisan 1327 (29 Nisan 1911)

MMZC, Devre:1, İçtima Senesi: 2, cilt:1, İnikad:29, 11Kanunisani 1325 (24 Ocak 1910)

MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:6, İnikad:88, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911)

MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:3, İnikad:45, 9 Şubat 1326 (22 Şubat 1911)

MMZC, Devre:1, İçtima Senesi:3, cilt:6, İnikad:88, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911)

3. Süreli Yayınlar

Osmanlı Ziraat Ticaret Gazetesi

Çiftçiler Derneği

Köylü

Felahat
İktisadiyat
Tanin
Hikmet
Türk Yurdu
Ekinci
İçtihad
Resimli Çiftçi
Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye

4. Telif ve Tetkik Eserler

- Ahmad, Feroz , *İttihatçılıktan Kemalizme,*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.
- Ahmad, Feroz , *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* Akçalı Yayınları, İstanbul 1995.
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914,* Kaynak Yayınları, İstanbul 2020.
- Akdağ Mustafa, *Ahali Fırkası,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* İmge Yayınları. Ankara 2017.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Teşkilatında Reform 1836-1856,* Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi,* Pegem Yayınları, Ankara 2007.
- Al, Gülşah, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası,* Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.
- Altınbaş, Ayten/ Sırma, Ekrem, “19 Yüzyıl Sonunda Üsküdar Çavuşbaşı Çiftliğinde Gülyağı ve Gülsuyu Üretim:” Göncüoğlu, Süleyman Faruk, (Editör) *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII Cilt I,* Üsküdar Belediyesi Yayınları İstanbul 2012, s.207-209.
- Altınkaya, Emin İsmail, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923),* Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Antalya 2018.
- Aydın, İnce, Büşra, *II. Abdülhamit Dönemi Filistin Emlâki: “Bisan Çiftliği Örneği”,* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- Ballı, Ergün, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Baloğlu, Burhan, “Ziya Gökbalp’in İktisat Görüşleri ve Günümüz İktisadi Değerler Sistemi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, c.III, S:13, 2012, s.29-45.

Baskıcı, Murat, “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870 – 1914”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.5, S:1, 2003, s.29-53.

Berk, Ercümet, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.59, s. 479-509

Çadırcı, Musa *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991.

Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları. İstanbul 1991.

Çetin, Emrah, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı*, TTK, Ankara 2017.

Deligöz, Orhan, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Demir Kenan, *Osmanlı’da İktisadi Dergicilik (1857-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Demir, Kenan, “Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S.9, 2014, s.389-394.

Dumlu Merve. *Milli Meşrutiyet Fırkasından Milli Türk Fırkasına İfham Gazetesi*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Erdoğan, Mert Can “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma”:Saygın, Arzu Güvenç/ Saygın, Murat (Editör), *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara 2019.

Ergin, Koray, “II. Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyiğitzade Musa”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:3, 2018, s.76-79.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi c.1-2*, Eser Matbaası. İstanbul 1977.

Findley, Carter , *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, ABD, Yale Üniversitesi, 2010, Çeviren: Ayas, Güneş, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Timaş Yayınları İstanbul 2019.

Gazel, Ahmet Ali, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa’nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c.V, S:VIII, 2019, s.51-69.

Gençoğlu, Mustafa, “Sultan II. Abdülhamit’in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.4, S:2, 2014, s.33-73.

Gökbalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019

Gümüş, Musa, “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelenmesi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 47, 2008, s.215-240.

Güneş, İhsan, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, İş Bankası, İstanbul 2012.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi I. II. Meşrutiyet II. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları. Ankara 1997

Güngör Ferhat, *Osmanlı Devleti Ziraî Kredi Teşkilatları (1863-1888)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2015.

Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası” : İncalcık, Halil/ Seyitdanlıoğlu, Mehmet, (Editör) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara 2006.

Güran, Tevfik, *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası İstanbul 2019

İbar, Gazanfer *Meşrutiyet’i Çok Sevmiştik*, İş Bankası İstanbul 2019.

İncalcık, Halil, “Sened-i İttifak Ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu” *Bellekten*, c.XXVII, S:12, 1964, s.603-622.

İncalcık, Halil, Pamuk, Şevket, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları Ankara 2000.

İncalcık, Halil/Quataert, Donald (Editör) *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2.Cilt 1600-1914*, Eren Yayınları. İstanbul 2004

Kaan Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008.

Kanberoğlu Nesrin, *Meclisi Vükela Mazbataları Işığında II. Meşrutiyet Dönemi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2017.

Kansu, Aykut *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları. İstanbul 1995

Karakoç, Ercan, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır:Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, c.V, S:XXV, 2010, s. 162.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi c.IX*, TTK Ankara 1999.

Karal, Enver, *Osmanlı Tarihi c.VI*, TTK, Ankara 2007.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

Kaya Gökhan, *II. Meşrutiyet’in Siyasal Hayatında Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbâd)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009.

Kaya, Emine/ Kadanalı, Esra “Geçmişten Günümüze, Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.19, 2020, s.131-152.

Kayalı, Hasan , *Jön Türkler ve Araplar*, İş Bankası İstanbul 2018.

Kazım, Hüseyin, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası İstanbul 1911

Keskin Özkan, *Orman ve Ma 'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları İstanbul 2014.

Koç Ercan, *19.Yy 'da Osmanlı Devleti'nde Tarım*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005.

Koç, Bekir, *Osmanlı Modernleşmesi ve Mithat Paşa Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, İş Bankası İstanbul 2021.

Koç, Kemalettin, “Üsküp Sancağında Tahmîs-i Âşar Usulü”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c:XVIII, S:II, 2021, s.1285.

Koçyiğit Kürşat Ömer, *II. Abdülhamit Dönemindeki Mesleki Okulların Modernleşmeye Etkileri*, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2019

Kolay, Arif “*Beykoz'un Çiftlikleri ve Çiftlikât-ı Hümâyûn*”: Memiş Şefik, (Editör) *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Beykoz Belediyesi. İstanbul 2020.

Koyuncu Kaya, Miyase, Bulut, İhsan, Kaya, Niyazi, “Sultan II. Abdülhamid'in İcraatlarının Ekonomik ve Tarihi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.9, S:43, 2009, s. 109-129.

Kuran, Ahmet Bedevi *İnkılap Tarihimiz Jön Türkler*, Tan Matbaası İstanbul 1943.

Kurt İsmail, *İttihat ve Terakki Döneminde Osmanlı Ekonomisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

Kuş Burhan, *II.Meşrutiyet Dönemi Bayındırlık Faaliyetleri*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Mehmetefendioğlu Ahmet, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1996.

Memiş Nevin, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

Odabaşı Necmi, *Mihaliç Çiftlikat-ı Humayunu ve İdaresi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2014.

Okumuş, R.Rüveyda, “Muhacirlerin Gülistanı Çavuşbaşı Gül Çiftliği”, *Yediküta Tarih ve Kültür Dergisi*, S:116, 2018, s.14-17.

Ortaylı, İlber *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş, İstanbul 2016.

Ökçün, Ahmet Gündüz 'Memalik-i Osmaniye'nin Zirai Programı', *Reşat Aktan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.

Özçörekçi, Cesur/Tansü, Yunus Emre, "Ahrar Fırkası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c.VI, S.II, 2020, s. 238-239.

Özdağ, Abdullah, "Son Sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1855-1923)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, c.XLI, S:XLI, 2014, s.147-159.

Özüçetin Yaşar / Yıldız, Sıddık "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusunca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.XIII, S:I, 2009, s.11-24.

Pakalın, Mehmed, Zeki, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller V.Cilt*, Ahmet Sait Matbaası. İstanbul 1948.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1829-1913)*, İş Bankası, İstanbul 2020.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İş Bankası, İstanbul 2008.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Pulat, Hayrettin, "Musa Akyiğitzadenin Ekonomik Görüşleri ve Osmanlı İktisat Anlayışına Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c:XXXVIII, S:66, 2019, s.342-343.

Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, İş Bankası İstanbul 2008.

Saygı, Serhan Kemal, *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları 1908-1918*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2014.

Shaw, Stanford J., Shaw Kural, Ezel, 'History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey II', Cambridge University Press, 1976. Çeviren: Harmancı, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, E Yayınları İstanbul 2010.

Sincer, Seval, *Mavrokordato Ailesi ve Aleksandr K. Mavrokordato'nun Boğdan Voyvodalığı*, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Amasya 2020.

-----, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

Sumatayoğlu, Erdal Celal, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Tarımsal Politikaların Tarihsel Gelişimi ve Uygulanması*, Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

Tekin, Yusuf, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket İştirak Çevresi'nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.57 S:4, 2002, s. 174.

Teziç, Erdoğan, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*, Gerçek Yayınları İstanbul 1976.

Toprak, Zafer, *Milli iktisat-Milli burjuvazi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1995.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İş Bankası İstanbul 2019.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler C.III: İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yayınları İstanbul 1989.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları. İstanbul 1988.

Tural, Erkan, “Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti’nde Bürokratik Reform (1908-1914)” *Tarih Dergisi*, c.2, S:48, 2008, s.85-115

Unat, Faik Reşit, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi*, TTK, Ankara 1985

Uzun, Hakan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:LXV, 2019, s.421-427.

Vurgun, Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği (1891-1909)” *Selçuk Türkiyat Dergisi*, S:51, 2021,s.83-114.

Yazan, Osman, “Ziraat Bankasının İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.17 S:4, 2017, s.221-237.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Mühendiss: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c:6, S:12, 2016, s. 6.

Yörükoğlu, Zeynel, *Islahat-I Esasiye-İ Osmaniye Fırkası ve Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Yüce, Müge, *1908-1914 Yılları Arasında Anadolu’da Devlet, Köylü ve Üretim*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2020.

Zürcher, Erik Jan *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 1995.

5. Ansiklopedi Maddeleri

Aydın, Mahir ,“Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, c.XVIII, 1998, s.550-551.

Beydilli, Kemal, “Ahmed Tevfik Paşa”, *DİA*, c.II, 1989, s.139-140.

Birinci, Ali , “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *DİA*, c.XVIII, 1998, s.507-8.

Bostan, Hanefi , “Said Halim Paşa”, *DİA*, c: XXXV, 2008, 557-560.

- Ergin, Ali Şakir ,“Bustani, Süleyman b. Hattâr”, *DİA*, c.VI,1992, s.474.
- Güran, Tevfik , “Tarım Politikası 1839-1913”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.3,1999, s,305-6.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “ İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *DİA*, c.XIII, 2001, s.476-484.
- İlkin, Selim, “Cavid Bey, Mehmed”, *DİA*, c.VII 1993, s.175.
- Kayalı, Kurtuluş, “Said Halim Paşa”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c: V, 1985, s.1304-1306.
- Kılıç, Murat “Tekin Alp- (1883-1961)”, *DİA*, c. ek-II, 2019, s.586-587.
- Koloğlu, Orhan “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, 1985, s. 89-90
- Kurşun, Zekeriya “İbrahim Hakkı Paşa”, *DİA*, c: XXI, 2000, s.311-314.
- Kurşun, Zekeriya, “Said Paşa”, *DİA*, c: XXXV, 2008, s.576-578.
- Toprak, Zafer “İkinci Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.III, 1985, s.638.
- Toprak, Zafer, ‘II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat’ *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.III, 1999, s.584.
- Türkoğlu, İsmail “Musa Akyiğitzade”, *DİA*, c:XXXI, 2020, s.213-214.
- Varlık, Bülent “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, 1985, s.116-125.

6. Elektronik Kaynaklar

https://egitim.tarimorman.gov.tr/adana/Belgeler/MAKALELER/tar%C4%B1m_tarihi.pdf, 21.09.2022

<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1356>, 4.12.2022.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9550/119279>, 17.3. 2023

EKLER

EK I. İkinci Dergisindeki “Çiftçi Konuşması” adlı yazı

Kaynak: ST “Çiftçi Konuşması”, İkinci, S.1, s.4. 24 Nisan 1913

EK II. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesindeki “Düşündüklerimiz sade ameli yazılmış ziraat kitaplarına muhtacız” adlı yazı

Kaynak: -----, “Düşündüklerimiz sade ameli yazılmış ziraat kitaplarına muhtacız” OZTG, S.18, 10 Şubat 1908.

قدر محتاج اولدیغیمز بتون اشیاینی مالک
اجتیهدن جلب ایتدیگیمز دوشونولور و اورویا -
ایلره انتظارله اوقه ایله سادیمیز یا موقلری ،
ایککاری ، یوکاری و سائر خام شیلری اعمال
اولدقدن صوکره یسه آنلردن آرشونله ،
درهمه ساتون الدیغیمز کوز اوکته کتیر ایترسه
ملکتمیزده اجرا ایدیلجهک نه قدر صنعت
و تجارت بولدینی و اول امرده هانکیلرینک
میدانه گلتنه و ایلیله هسته چالیشمق لازم
اولدینی در حال اکلایلیق .

ملکتمیز برزراعت ملکیتی اولدینی ایچون
اول امرده ثرقاتنه ک زیاده اهرت و یریلجهک
صنایع و تجارت ، ذراعت محصولاتی اوزرینه
اولان صنعت و تجارتلردر ، دوغری بدن دوغری به
ذراعته منسوب صنعتلردن سودجیلک بیدر -
حیلک ، طابو و حیایق ، تولسروه حیلک ،
دکره حیلک ، ایکجهک ، قداخچیلق بوگون
اورویا و آمریقادا اریسنه بوزیکلرجه ابرالر
قازاندیر مقده ایکن هر طرفتدر بر جوق کیش
یا بلاقره ، اولاقه لره مالک اولان ملکتمیزک
بیوک و غلبه لک شهرلرنده حالا روسیه نلک ،
آمریقانک ودها بیلیم نرهنک قاریت بیق ،
حیللی ، مشر محت یاغلیرینه محتاج اولمق ،
بیوک چنتلکلر ، کوبلر جوارنده بولسان
ملکتلر ایچنده اوقه سی اوج درت غروش
اولسون حیللر سود بوله مامتن اریاب ذراعت
و تجارتیمز ایچون غفراولنه حق خطالردن بیدر؟
بیوک شهرلر جوارنده بر قاج کشینک اشقرا کیله

نازمه اکلندن دکدر ایلاک بهار آیلرنده هوالر عملی
واونلر باش بولمسی ایچون قویونلر کوکس
نزله سنه و قارین شیشکیلاکنه طوتیلورلر ، بونک
ایچون کویوز سوروسنی اورتله قندن چی قاقمه دن
اول آنملدن دیشاری چینار ماملی و یا خودر بارجه
قوری اوت و یردکن صوکره صایو یرمایدز
وقویونلر مرغانن کاندکلرنده اوج درت کونده
برکره هر برینه رار طوز و یرمایدز .

تجارت عمومیّة

بز نیچون تجارت هوس ایتیموروز؟

اولکی مقاله لریتمیزده تجارت هوس ایتد -
یکمیزک اسسندن بریده کورده نکسنر لکمیز ،
بیلدکیمیز لکمیز دردمشک ، ایشته ، تجارت
اشوق ایدیان کنجیلر بونک تعیین مسلت
خصوصنه چکدکاری مشکلات ، طوته جقلری
برایش حقدمه کوستر دکلری جسداسر لک ،
امیتسز لک هوس بویانکیسر لکک نتیجه سیدر .
اقلیعی ، طوبراغی هر نوع نباتات و حیوانات
یتشم یرمکه و اراضی و اسه سی دها مایونلرجه
نفوس بسلامکه مساعد ، موقع جغرافیسی
اعتباریله هر دورلو مسعت و تجارتک ترقی
و توسعه سوک درجه مستعد اولان مالک شاهانه ده
اجرا ایدیلجهک صنعت و تجارت آرامق و بالآخره
بوله مایوب بوش اولورمق ، انسانک عقلسز -
لغنه دلالت ایتیمی ؟ کسیدیکمیز البسه دن
اولرمزده تولاندیغیمز شیاره و ارنجه به

بر مرقا استیجار اتمک ، اوراده ایسته بیلدیکی قدر اینک ، قویون بسله ملک ، سودلرندن خاص تره یاغلری ، انواع یرلی واجنی پینیرلری اعمال ایله ملک روز برشی اولدیغی کی بیوک قدا کارلنده محتاج دکلدن . بونکله برابر حیوانلک بلسنی ارباب زراعتی ترک ایدرک بیوک کویله جوارنده برسودخانه انناسیله کویلهردن او جوز بدله سود صاآون الوپ شهرلره سوق اتمک وفضله سندن یاغ و پینیر اعمال ایلمک ده ممکندر .

طاووخیلق ، مملکتیز ایچون پک بیوک برتروت منعی تشکیل ایدم بیلیرکن مع التأمف اهاجیز طرفسندن بوده اعمال ایلمکده در . دنیاده صرف اولتان و مقدرای مییارلره بالغ اولان یومورطه و پیلچ تجارتی یوزندن میلیوز اولانلر آزدکدر . فراسه حکومتک یالکز طاووخیلق صنعت و تجارتی یوزندن سنوی ۵۵ - ۶۰ ملیون فرانق واردات الده ایتمیکی و آمر یقاده صرف طاووخیلقه اشتغال ایدن بیوک رجفتلکک الخش بیطر استخدام ایلدیکی و دنیایک هر طرفه یومورطه ، پیلچ کوندومک ایچون خصوصی شمعندوفرلر ، وایورلر انشا ایتمیردیکی کوز اوکنه کتیر بایر سه بونک نه قدر کارلی بر تجارت اولدیغی می دانه چبقار .

اوزاغه کتیمکه نه حاجت : آناطولیایک سیواس ، قونیه ایچریلرینه قدر یومورطه طویلاق ایچون آملر کوندون تجارت

اولرینک بوغورده باهجنی مصارفی و ایدم چکی کاری دوشونمک طاووخیلقک اهمیت و فوتمی حقتده کوزل بر فکر و یره بیلیر . شوصوک سنلر ظرانده طاووخیلق حقتده هر کسده آزجوق برحوس و مرقا او یاعسی حقیقه آق شایان اختصاردر . مملکتیزک قره دکر ، آق دکر لیمانلرندن اورو پابه سوق اولتان یومورطه مقدارینک سندن ستمیه چوغالیسی ده بوکا بر دللدر . فقط بومراقک قولدن فسله چیقلا ماسی و شانه آوایلرنده بسله جک اویچ بش طاوو قمن استفاده یه قانقدن شاماسی بر فائده یی موجب اوله ماز ، بونک ایچون کدیش اراضی داخلنده و قن دائرهنده بیکلرجه کومس حیوانانی بلیوب تجارت ایدم جک سرمایه ساحیرینک چوغالیسی لازمدر . بوکون کویده بیک طاووغنی اولان بر آدم ای بسلدیکی حالده کونده برابر اقا زانه بیلیر . بیک طاوووغک کونده درت یوزی یومورطلامش اولسه و هر بری اوست اوسته اون پاره ساتیسه درت یوز یومورطه یوزغوش ایدر . بیلچلرندن ایدیله جک استفاده مصرفه بدل طوتیله دیغی حالده ، توپلری کو بره لری ده جاا قالمش اولور بونک ایچون مراقق کنجلیریمزک بر آن اول بوایسه کبریشملرینی وزراعزه برادرک کوسترملرینی توصیه ایدم رز .

دکر متجیلک ، اون فایر یقه جیلغی مملکتیزده اک زیاده اهمیت و یرلکه دکرلی ، ایلر یلمکه قابلیت اولان بر صنعتدر . مملکتیز ایچنده

صوقوتدن استفاده ایدله بسله جک بر جوق
 برتر بولدی بی معلومدر . بولردن استفاده
 چاره لری هنوز یک آزرلرده بهض کیمسلر
 طرنتدن دوشونیمشدن . بوغدای انیساری
 دیمک اولان اناطولی قلمه مبارکسنه تیور
 بولری ایله مربوط اولان درسعات . از میر
 کی شهرلرده کوندن کونه آرتان اون سر-
 فیانتک بیوک بر قسمنی روسیه ، رومانیایا فابر-
 یقلری تأمین ایتمکدهدر . بونک الک برنجی
 سبی مملکت مزده لزومی قدر اون فابریقه سی
 بولونماسی و نانیاً شندو فراجر نلرینک چوق
 یوکسک اولمیسدر . لزوم کور بلن برلرده
 مکمل اون فابریقلری تأمین ایدله کی حالده
 هم اوکوتمه اجرنتک و نقلیه مصرفک مملکت مزده
 قالمش اوله جتی همده مملکت مزجه اورویا تک
 ایچنه آلیی ، طلق کی معدن توزلری قاریشد-
 برمش اولرینه احتیاج قالمیجتی طمیدر .
 ممالک شاهانه داخلده اون فابریقه جانی
 صنعتده نسبة ایلری کیدن مملکتلر ، سلاویک
 شهر یله دکزلی ، انطالیه ، عشاق قصبه لریدر .
 سلاویکده الاطینی ، دکزلیده باندازویلو
 برادرلرینک اون فابریقلری اورویا و آمریقا
 کاری مکمل ما کالر ایله ایشله مکده درکه
 بولر کی دهها بر قاج بوز فابریقه به احتیاجمز
 اولدی بی درکاردر .
 بوجکچیلک صنعتک وایک فابریقلری
 مملکت مزده ایلری کیمسی ایچون نه قدر جالیبلشه
 آزددر . بومبارک بوجکار بوزندن ستوی

مملکت مزده کیرن بوز بیکلرجه ابرالرکده بولونلر
 چیقارلسی ایچون اها لیمزجه نه قدر املک صرف
 ایدلسه بری وارددر . هنوز شهنشندو فرلری
 اولدی بی جنبه له محصوللری خارجه سوق ایدله مین
 ایچریده کی ولایات شاهانه اهللیسی ایچون
 یوکده خقیق بهاده آغیر اولان ایکیچیلک
 صنعت و تجارتدن دهها کارلی ، آز مصر فلی بر
 شی اوله ماز . بوکون دیار بکر اهالیسی بوکا
 کوزل بر مثالدر . دیار بکرده ایکیچیلک صنعتک
 سایه شاهانه رتهدن سنه به سرعتله ترقی
 ایچی قدر و افتخاره شایندر .
 ولایات شاهانه آرمه سنده ایکیچیلک
 صنعتده الک زیاده ترقی به نائل اولان وخیلی
 نروت قازانان خداوندکار ولایتدر . بروسه
 شهری و خوارلی ایکیچیلک بوزندن بر صنعت
 ممالکتی حالته آلمش اوچیوزده یاقین اییک
 چکن فابریقلریله اعلان افخار ایتمکده
 بولمشدن .
 حالی مملکت مزده بایله جق فابریقلر
 اراشیمزدن چیقان خام اشیانک اعمالنه مخصوص
 اولمالیدر . اطنه ، آبدین ، سلاویک ولایتلر-
 ینک نهر حوضه لرده کلیتی یاموق زراعت
 ایدلمکدهدر . صرفیاتی کوندن کونه آرتان
 بوقیمتی محصول دهها سائر ولایتلر یزده
 خصوصیه حلب ، الجزیره طرفلرنده یک مکمل
 یقشدیر یله بیلیر . آبدین واطنه ولایتلرنده کی
 چیقاریق فابریقلری بونک تکنیری و دیجکتر
 طرفلرده یکیدن تأمین و مناسب برلرده ایبلشه

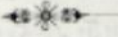
قابر قهلى انشاسى حالده نه بيوك قازانچ
تأمين ايديله بيلير؟ هله طور اراق وه. واسى
مكمل شكر بائجاري يتشدير مكه الويريشلى
اولان مزدورس، كديز، سيحان، جيجان
كچي نهرلك حوضه لرنده شركتلى طرفندن
بايله جق شكر قابر قهلى اوروپا شكر لرينه
رقابت ايدمزمى؟

آق دكز حوالينده بولنان ولايتلك
اكثر طاغلى ميلونلرجه دايجه زيتون
آعاجلر يى حاوى اولدغى كچي هر برده برچوق
مذمت تپلر جىلاق برحاله در .
بياني زيتونلر برلرنده آنى اوربولوب
تپلر ايدلدىكى وجىلاق تپلره بكيمن زيتون
فراملرى ديكيلدىكى حالده زيتون صبقمه
مخصوص معدد قابر قهلى انشاسه لزوم كوريله چكى
و بو يوزدن كرك اولايىت و كرك خزينه
جايه لك هر نه بوز بيكلرجه لبرا اتفاده
ايدمچكى شهبه سزدور .

بولدن باشقه مملكتمزك مساعده برلرنده
بايله جق اورغان، كتان، قاش، ايسك،
سختيان قابر قهلى بيوك برر ثروت منبى
تشكيل ايدمچكدر .

مملكتمزده سنوى صرفياتى بوز بيكلرجه
ايراقى بريكون تشكيل ايدن دمير صانلر
وسائر كوچك زراعت ماكنه لرى آمرىقادن
واور يانك عتلف مملكتمزدين يونانستاندن
كيتيريلمكده در . بولرك اعصانه مخصوص
هدى معادى سلايك، ازمه كچي شهرلر جوارنده

برقابر قه بايله دغى قديرده هم كاپتلى باره
قزائش همده مملكتمزك اراضيه: واهالچك
اجتياجه كوره صبانلر بايله مش اولور خلاصه
مملكتمزده تجارت ايچون واسطه لر يك جوق
اولوب آنجق سرمايه دارلك برلشملى، بر
ايشه نشت ايدوب نيات ايله ملرى لازمدر .

تجارت مكتوبلرى نمونهلرى

تجارت مكتوبلرني نه صورتده يازملى؟

بونك ايچون (تجار كاغدى) ديناين بيوك
شكده كاغذ قوللامق دها ايدور . مكتوبى
اوقونقل ، سريع بر صورتده يازملى و يامكن
ايشه يازى ماكنه سى قوللانيدور . سويانه جك
شيشى آچيق و مكن مرتبه مختصر يازملى .
كاغذك آرقه سنى چو بر مكه لزوم قالمسا ايدور .
خاشيه ايچون بر قالمق اوزره كاغذ اكينك
درنده برى قدر بر كنانر بر اقباب در . تجارت
قانونى مو عيجه تجار ، هيج اولمازسه بئرسه
يازدقلى مكتوبلك قو يمينى عافله ايمكه
مجبور درلر . تجارجه سه مخا بره ايدنلركده
بواسوله رعيت ايمهلر فائده ايدور .

حساب كشادى ايچون يازيله جق مكتوبلر :
(۱) حساب كشادى :

..... ده قابر قه طور اقدى به
ادم
بره دندن برى قومبايه كز ايله اولدغجه
ايتلى يازملى معامله شمده يه قدير بئش اوله ورق

Kaynak:-----, , Ticareti Umumiyye: Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz?“, OZTG, S.48, s.711-14, 12 Nisan 1908.

ترى اولقمىزىن آره بغدادى وسائره كى قان طوبراغى محصولار
اللهك اذىسه كندى كندىسه طوبراقدن چىقه سىدى نه اى
اولوردى . او زمان دنيا بوزى وانسانلارك حالى بتون بتون
بشقه لشىردى . عجبسا كونك برنده بوله اوله چقمىدر ؟ يعنى
انسانلر محتاج اولدقلى محصولاتى امكسز ؟ ترسز قازانمك
بولنى بوله چقلرمىدر ؟ اسكى انسانلر كوكلرده اوچقى عقللرینه
كتيرمزلركن شىمدىكى زمانده بالونلر طيارلر اىچنده انسانلرك
كوكلرده بىلدىرم كى اوچدقلىرینه كوكلرینه عبرتله باقلسه
صوردىغمزده اوت ! ديه جواب وره بىليرز . طوغرىسىده
شوراسى بىلهم كه الله عقلمزه كتىردىكى بتون ايشلرى كونك
برنده المزدنده كتيرمىچكدر . ذاتا شىمدى به قدر انسانلرك عقلنه
كلن هر درلو واك بىسوك فالقلىلر المزدنده كلش و كلگكده در .
يعنى ير بوزنده بىك درلو جانيئار ، خيائار ، شفاعلر فجاغتلر
وقوعبولمقده در . و دوللرك ، حكومتلرك اردولرك ، ضابطلرك
قورولمسه سىده هب بو حاللردر . شىمدى بو سوزلرك ،
چيفجيلكله نه مناسى وار ديه خاطرله كاير دكلى ؟

مناسبت شودر كه بىكى زمان چيفجيلكى ايشه بتون انسانلرك
الردن فالقى برينه ايلك كلسنه خدمت ايدىك ! بتون
طوبراقلرى ير بوزنى درلو نعمتلر طاشىره جق طولد بره جق
بتون واختلقلر بو نعمتلردن طوغه جق اوزمان هر كك قاننى
طوق كوزى طوق ؛ عقلى جوق ، كوچى جوق اوله جق ،
ديئيجيلكلر ، خرسزلقار ، قىصقانچلقلر ، جبارلقلر ، قورناز -
لقار لرومىز و ثائب اوله جق ، او زمان دوللار ، حكومتلر
قلان كندىكلرلردن طاغىسه جق ، ملتلر برلشه جك انسانلر
اوصلى ، عقللى باشاه جق دائما ترقى ايتمگه بىلكده ، هر برى
بر دنيا اولان بىلدىزلره اوچوشمه قالىشه چقلردر .

سولهك يا حضرت الله عقلمزه كتىردىكى بتون ايشلرى
البت كونك برنده المزدنده كتيرمىبىلير و آكلاندىغمز بو بىوك
ايشلر هب بىكى زمان چيفجيلكىدن چيه بىلير . بو سىيدن
بىكى زمان چيفجيلكىنك بوللرى ، آلتلرى ، آدملىرى نه ايسه
كىملر ايسه هبسه رعایت ايتلى بو اوغورده هبچ بر مصرفدن
زحمتدن قاچنمه مليدر .

ا كىنجىلىكى بىكى زمانه كوره بايق ايجون باشلىجه چاره
طوبراغى درن و منتظم ، چابوق وقولای سورمىچى ، ما كنهلى
صانلر ؛ ا كىلرى كندى كندىسه غایت چابوق بچن باغلایان
دمت بايان ، قالدبران ، تخملىرى سچوب ايقلايان ، حاضر نش
تارلايه دوزكون واويعون صورتده صاجوب اكن درلوما كنهلر
قوللايملى .

اولورز . بو تقدىرده طوبراغى سورديكمز وقت « ۱۰ » ساتى
مترو دن درن سورمامز ايجاب ايلر عكس حالده طوبراغك
آلته اورتيلان آگىز چابوق تحلل ائيمه جكى كى ايشده جونا لير
حالبوكه ايركن قالقان محصولادن صوكرا طوبراغمزى متعدد
دفعه سورمك لازمدر .

شىمدى به قدر سوله دكلرمزى بروجه آنى بر قاعده سكلنده
طوبلا بورز سوله كه :

مضر و بىبى اوتلر آره سنده بىويان هر نوع نباتك طوبراقدن
قالقمسى متعاقب تارلارنى « ۳-۶ » ساتى مترو درينلىكنك مضر
و بىبى اوتلر محو ايدىچى نباتاتك قالقمسى متعاقب « شايد
طوبراق متعدد دفعه سور بىلورسه « ۱۰ » ساتى مترو درينلىكنده
سورم .

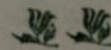
عميا آره سورمك تاثيرى نه وقت كوزر كه چكدر ؟

آز درن سورمك تاثيرى ، آتخق اوتى يا ئىسى ايجاب
ايتدىكى زمانده بايلان درن سورمك « درن سورمك دن ديكر
بر مقاله ايله بحث ايدىچكز » تعقيب ايتدىكى وقت اوله چقدر .
زيرا كرك آگىز بوزمه و كركه آزد درن سورمه كندىسندن
صكره كله جك عملياتى قولايلاشدرمه و يا بولنه يارديم ايتمگه
برارلر فقط هبچ بروقت درن سورمك « صوك بهار » برنى
طوبه مازلر .

اكثر چيفجيلر آخور كورمك آزد درن سورولمىنى
سويلورسه بز يالكنز مستقا اوله رق آخور كورمك سنك ۱۰
ساتى مترو دن ده آزد درينلىكده سورولمىنى بوئندن ماعداد ديكر
احوالده « ۱۰ - ۱۵ » اون ، اون بش ساتى مترو آره سنده
سورولمىنى ويكى بعض مستقا احوالده اون بش ساتى مترو لرنده
درن سورولمىنى « بومستله بى آخور كورمك سندن بحث ايتدىكمز
وقت حل ايدىچكز » سويلرزه بوئندن كوربه لره دائر ايلورده
يازه جغمز مقاله لرله مفصلاً بحث ايدىچكز .

فاشيشاده زراعت متخصصلردن

خلقى

بىكى زمان چيفجيلكى

درلو جيفجيلك ايشلر نك اك برنجىسى ا كىنجىلكدر ذاتا
چيفجيلك سوزى ا بىكى او كوزى يعنى بر جفت حىوانى بر
بىوندىرينه طاقوب طوبراغى سورمك آره ، بغدادى كى بر
شى اكمكدن چىقمشدر . اكر انسانلرك بوله ال امكى آلن

سوقاقلری میدانلری هوا غازی ، الکتریک دنیان ایشقلرله ویا هیج اولمزه عادی غاز فازلرله آیدنلاش اوغلی ، اولرک لغملری کوزله کورلمز قوقومی بورونه اورمن صورتده برآئنده یایللی . اولرک ایچی طیشی فرحلی و آیدن ، کونشلی و قوللانیلی اولمیدر . بتون بوایشلر ایچونسه کویلی قصبهلی چفتچیلرمن طوبراقدن فازاندقلری یاره لری هیج اسیرکه میوب وال برلکیه طوبلاوب بوایشلرک یایلسنه صرف ایتملی و فقط صرف ایتمکلری یاره لرله بوایشلرک یایلسنه اونه کنک برکنک جینه قاجه مانسه کوزجی اولمیدر . عادتاً کویلرینی چفتلکلرینی بر کوجومنجک شهر و قصبه و حتی استانبولک بریاوروسی کبی معمور ایتمکک جالشمیدر . ایشته بویله لکله مملکتلرمن چوغالیر ، ملتیز بوکسلیر . نسلرمن چوغالیر وایلرلر .

درلو چفتچیلک ایشلرندن بریسیده آغاج چفتچیلکی دیمشک . یوده تخمچیلق ، فدانیچیلق ، آغاجلق ؛ زینت آغاجی ، میوهلی آغاج و اورمان آغاجی اوله رق یاپدیغدن بویله بر ایشدر .

کویلی ، قصبهلی ، شهرلی چفتچیلرمن بویله ما کنه و آتلرله ایش کورمکی کیدنلرینه اک بیوک وظیفه وامل ایتملی و بوکا موفق اولدقجه بایرام کبی سونمیدر . زیرا کیدنلرینه ، مملکتلرینه همشهرینه بشون زکینلک ، بوللر ، راحتلق هب بو ما کنه لری قوللانیق سایه سنده باشلایه چقدر .

فقط بوکا موفق اولق ایچون ال برلکی ایله طاورانلق لازمدر . زیرا بو ما کنه لر هر کوجک چفتچیلک قوللانیجه آله مه جنی یالکز باشنه صاحب اوله میه جنی قدر بو آتلری آوب قوللانان کوییلرک ، کویلرک ایشلری ده جوق ، ده قولاوی کورولیر .

ال برلکی یالکز بو قدرله اولماز چفتچیلک یایمکک اک صوک مقصدیه بنه ال برلکی در . یعنی اکوب بیچرک زکینلشن بر آدم بو تروقی نه ییاجق ؛ نیچون طوبلامش اوله جق ؛ ایشته بوراسی ده هم ابتدادن دوشونمک و بیلیمک لازمدر .

آناطولیزده بکی زراعت ما کنه سنک صورت تطبیق

تخمچیلق ایشلری ایکی درلودر . بریسی بغدادی آریه ، مصر و بویکی اکین دانلرینی رطوبتسز صاعلام محافظه ایتمک و بویله محافظه ایتمک اولانلرینی سچمک و اکمکدرکه بونک ایچون هر چفتچی برطاقم اصوللری بیلیمک و تطبیق ایتمک و برطاقم تخم تیزلیجی ؛ سچجی ما کنه لر قوللانیق ایستر . اونه کیسی بتون اکیم دیکیم تخماری صاتمق مقصدیه طوبلامق و بتشدیرمکدرکه بوهر کسجه باشی باشنه برمیشت تأمین ایده من . زیرا برقاچ کشینک ، بش اون تخمچینک بتشدیره جکی تخم بونک بر قصبه نک حتی تکمیل بر مملکتک ایشته کفایت ایده بیلیر . بونک ایچون هیج تخمچی بولیمان برلده تخمچیلق یایللی ، بولتان برلده ایسه هر کس اوندن لزومی قدر صایتین آیر یاخود کندیسسی بتشدیروب کندیسسی فولانیبر و فضلنه سی یوق بهاسنه صانار ، اطرافه کلشی کوزل صاجار . فدانیچیلق هر کسسی فزاندیره بیلیر و مملکتسزک هر طرفی ؛

البت بر چفتچی اکوب بیچرکن زکینلکک طوغرو کیدرکن بر طرفنده عانه ای دینه جک چولوق چوجنی اوله جق ، کوجلی قوتلی اوغللری کلینک کوزل قیزلری یتشه جک . کندیسک چفت چوجنی یوزندن کویده برطاقم آدملرده کینه جک ، او آدملرک چولوق و چوجنی اوله جق کندیلری و بتون بو اولادر ، آدملر ایشک صوکنده چفت چوقلرینی ، کویلرینی براقوبده شهرله استانبوله می کلوب برلشمه لی ؛ اللهک کندیلرینه طوبراقدن احسان ایلدیکی یاره لرلی بوش بوشه می بیوب ایچملی خیردکلی ! فقط چفتچیلرک چولوق چوجنی کندی کویلرینی ، چفتلکلرینی سوملری داتما اوراده او طوروب یاشاملری ایچون کوجکدن بری اورالده کوزل او قویوب یازملی معلومات او کرمیدرلر . بونک ایچونده اورالده مکمل بکی زمان مکتبلری یایللی بکی زمان تحصیل کورمش خواهلر بولمیلی کویک ایچی طیشی تیز ، شلک باغ بجه لک ، صولری پاک ولدیز ، بوللری صاعلام وکنیش

فورتونهلر، نورالر کتیرر، بر آراق هریر حزن
 وماتمه مستغرق کبی اولور، غیظ و تهورله آسن
 خیرچین بر روزکار مدید ایکلنیتیلرله اورمانلری
 جوش و خروشه کتیرر، کومه کومه بیغیلان سیاه
 بولوتلر انظاره مخافت بخش اولور. آرا صیره
 ایشیدیلن بر طراقة رعد دهشتلی بر فورتونهی
 اخطار ایدر. شدید روزکارلر را کد سولرک،
 کوللرک سطوح هموارینی قاریشدیروب دالغه -
 لاندیرر. دره لر، چایلر ایگله یوب کوپورور،
 کیجه نك جوف ظلامنده دیولان مخوف سسلر
 شداند قهر و سفالت ایچنده پویان اولان خلقک انین
 غمکیننی تنظیر ایدر. قیزیق دالردن، قدید اولمش
 آناچلردن، قورومش اولردن، صارارمش
 اُکینلردن یوکسه لن قورو و خشین سسلر کیزی
 کیزی، ایچین ایچین ایگله یین فلاکت زده لرک تألمات
 روحیلرینی تصویرایلر. خلقک ظلام قلبنی آکدیران
 ظلمتلرله مشحون بر اورمانک ظلال حزن پرورنده
 طوبیلانان قطرات باران کوزلردن آقان دموع
 تألمک بر مثالیدر. . . فقط خزانئ شیمدی بهار
 تعقیب ایدر: بوکون تأثیر خزان ایله آغلایان
 یلرل یارین فیوض نو بهار ایله کولر، چیچکلر
 آچار، قوش اوتر؛ سز طبیعت آشنا ایسه کز بو
 تحولاتدن متألم اولماز و درین بر توکل وانقیاد ایله
 بکلسکز. زراعتی ناموسکار بر صنعت یاپانده بو
 توکل وانقیاددر: چونکه طبیعت ایسته دیککز
 کبی تحکم ایده مزسکز. شیمدی سزی بر چوق
 فیوض ونوازشه مستغرق ایدن طبیعت یارین متمادی
 خیرچینلقلریله، تهورلریله سزی دوشوندیپر.
 دائما آغلایان بر سما اکینلرکزی چورودیر وسزی
 تپی دست بر اقیب. سوره کلی قیشلر، موسمسز
 صوثوقلر، وقتندن اول تأثیرینی کوسترن صیجاقلر
 برسنه لک آمالکزی، مساعیکزی محو ایدر...
 فقط امین اولکز، اگر انسانیت طبیعت غلبه

قائل اولمشلر و بوسادکی معیشتی، پاکتی طینتی
 تخیل ایدن شعرا هر عصرده مناظر زراعیه
 وطیبیه یی اُک مهیج بر طرزده تصویر ایتشلردر،
 بیوک شهرلرک جعلی دبدبه لردن، صوری کو -
 زللكلرندن، ساخته مناظرندن، سودای منفعتدن
 متولد عادات و آداب معاشرتندن بزار اولان و بر آن
 حضور آرایان نیجه حسیات صمیمیه اربابی واردرکه،
 بو مصنوع و مزخرف حیاتدن قور تولق ایچون
 کویله، طبیعتک آغوش سکونته چکیلیر و بردها
 کلدکلری بره عودت ایتمه مک اوزره بورالرده
 اختیار اقامت ایدرلر.

برکوی حیاتنک ساده لکی، مناظر زراعیه نك
 کوزللكلری اُک مطرا، اُک محتشم اشعارک زمین
 الهامیدر: شیمدی موسم بهاردر، هریر کولر؛
 نه طرفه باقمش اولسه کز اوافق بر اثر غیظ و اغبرار
 کوره مزسکز. یشیل بردکیزی آکدیران اکین
 تاملالرینک تموجاتی پیش انشراحکزده اوزانوب
 کیدر.

«خاکه رونق ویرن کوزللكلر!»

او پریرلرله قوقلاشان ازهار،
 او چنلرده اویناشان ارواح،
 او ملون سرود شوخ بهار،
 او معطر مشافهات ریاح...»

سزده طبیعتک، سزی وجد و خروشه کتیرن
 بو محاسن و بدایعی آراسنده، بو خفا کاه صاف
 فطرتده هر درلو علایق سفله دن نفسکزی متعالی
 کورور و بو حریم الهامک فیوض سنوحات پرورینه
 مستغرق اولورسکز. بو متوکل، وقور و بر شفقت
 طبیعتک سینه حضور و آرامنده یاشامقدن بیوک
 بر ذوق دیوارسکز. فقط طبیعتده فلک مشربدر:
 بو سکون و حضورک بر نهایی واردر. فطرت
 انسانیه ده اولدینی کبی طبیعتده ده بعضا پک اوزون
 سورن بر دوره سکون و حضور چوق وقت مدهش

ایتمک ، اونک کور و ارادتسز قوتلرینه مغلوب اولماق ایچون فن و صنعتک تکملاتندن استفاده ایله طبیعتک نقایضنی اکیال ایله مک چاره لرینی دوشونمه مش اولسهیدی ، بوکون میلیونلرجه خلقی دویوران زراعت تصادفه تابع بر صنعت حالی آلیر و یاز قیش تارلارده ، باغلرده بی آرام و بی سود چالیشان انسانلرده بو یوزدن دهها زیاده سفیل و بد بخت اولورلردی ... ایشته بر زراعت جمعیتک ، برزراعت غزته سنک اکیوک وظیفه سنی شیمدی کورمه یه باشلادق ... شرائط اجتماعیه و اقتصادیه سی هنوز تکمل ایتمه مش اولان ابتدائی مملکتلرده زراعت تصادفه تابع بر صنعت حالندن چیقاماز و بوحالده ده زراعتیه مقتضی سرمایه یی بولما یه و او مملکتک اکی مهم منابع ثروتندن استفاده یه امکان قالماز .

فنون طبیعی و تجربیه نک بوسوک زمانلرده کی ترقیاتندن زراعتده پک چوق استفاده ایده بیلیرز: مثلاً ، توتونک پوتاسلی ، یونجه نک حامض فوسفور ایله پوتاس املاحنی حاوی بر توپراقده ، بغدادیک اساسی سوپر فوسفاتندن عبارت کیمیائی کوبره لرله بش اون مثلی زیاده محصول ویردیکنی بیلدکدن و هر محصولک مرکبات کیمیائیه سنه نظراً هانکی جنس توپراقلرده یتیشه بیله جکنی آکلادقندن سوکرا ، اکیله جک تخمیره کوره هر شیدن اول توپراقلری تحلیل ایله عناصر کیمیائیه سنی اوکرنمک و حاصلاتک عصرلردن بری توپراقندن آلوب کوتوردیکی مواد غدائییه یینه طبیعتده مبدول اولان بو عناصر ایله توپراغه اعاده ایله مک امکانی وار ایکن بویله معقول بر تدبیردن کری طور مامق لازم کلیر . بوسایده تارلاردن ائی محصول آلامق تهلیکه و اندیشه سی ده هان کاملاً بر طرف اولور . دیگر طرفدن اصول زراعتیه و تجارب مخصوصیه کوره تارلاری ایشله مک ، تخمیری تمیزله مک ،

هر درلو چفتکک ایشلرنده علم اقتصاد زراعی نک قوانین عمومیه سنه رعایت ایتمک کبی تدبیرلرده اسباب موفقیتی آر تیرر . اقلیمک اطرادسزلغنه ، عارضات هوائییه و طفیلی خسته لقلرده آز چوق چاره لر بولنور . فقط زراعت تأثیرات طبیعییه و اقلیمیه دن اصول اداره حکومتیه قدر سیاسی ، طبیعی ، اداری ، تجاری و اقتصادی هر حالدن آز چوق متأثر اولدینی ایچون بتون قوای اجرائییه آئنده طوتان حکومتده هر شیدن اول زراعتک ترقیسنه اوغراشمالی در . چونکه زراعت دائماً بیوک مقیاسده یاییلان اجراآت و اصلاحاتندن استفاده ایدر . بلکه هر هانکی بر مملکتده اولورسه اولسون ، زراعتک و صنایع زراعیه نک آرزو ایلدیکی درجه ده تکمیل ایتمی دهها زیاده حکومتک صرف ایده جکی غیرت و فعالیتیه وابسته در : مثلاً ، تجارت معاهده لرینک تعدیلی ، بعض اشیای ممانه و غیر معمولیه قارشنی اصول حمایه وضعی ، دمیر یوللری و شوسه لر انشاسی ، واپور شرکتلری ، اعتبار زراعی بانکه لری تأسیسی کبی تدابیر و اجراآت عمومیه شبه یوقدرکه آنجاق خلقک رذاه و سعادتی آرزو ایدن بر حکومتک موفق اوله بیله جکی ایشلردر .

عنائلی زراعت جمعیتی — بو قدر مهم و محترم بر مقصده خدمت ایتمک ایچون تأسیس ایلدی . بوکون انتشار ایدن چفتچی غزته سی ده بو جمعیتک آمال و تمنیاتنک واسطه تبلیغ و افاده سی اوله جقدر . آناتولی و روم ایلی باشند باشه برزراعت مملکتی اولدیغنی حالده ناصلسه بوزوق دوزهن شوسه لر دن ، براییکی شمن دوفر خطندن آز چوق فائده کوره ن بر قاچ ولایت اراضیسی استتیا ایدیله جک اولورسه ، خلقک تمثال فلاکتی اولان بوقارا توپراقلرک بر چوق یرلرده کویولر مزنی اکی ساده بر معیشتدن بیله محروم بر اقدیغنی ، یوز بیکلرجه انسانلرک

اعماله برلی

برده لاق مر سطر ایچون:
یکری غروش

سنه لک اعلان ایچون
آبرجه آ کلاشیلیر

۱۴ تموز، ۱۳۳۲

اقتصادیات

مجموعه سی

علمی و عملی هر نوع اقتصادی مسئله لر دن بحث ایدر و هر پر شنبه تونی چیقار .

اداره خانه : استانبول، سلطان حمای - معقولیان خانی

اشترک برلی

عنائی مملکتی ایچون:
ییللی بز بوچوق لیرا

اجنه مملکتی ایچون:
ییللی ۳۴ مارق - ۲۰ فراتیق

دالهی سی ۳ غروش

۱ ییل - ۲۱ صایی

بو سنکی محصول

تکین آلب

مملکت، ز ایچون سنه لک محصول، اقتصادی حیاتک جان داماری ماثه سنده در . چونکه اقتصادی بیلا نچومز توپراغک و بریدیکی محصوله تابعدر . ثروت عمومی، مثلا آلمانیده حرف و صنایعدن، انکلترده سفان تجارتیه نیک سیر و سفریله مستملکات و ساثرمالک ایله بیایان تجارتدن، ایتالیا و اسیویچرده مناظر و بدایع طبیعی نیک جاذبه سیله هر سنه مملکتک کلن بیکلرجه سیاحتیک کتیر دکلری باره لر دن، فرانسه ممالک اجنیه ده موضوع سرمایه نیک فائضدن کسب فیض و قوت ایدر . بزده ایسه مع التأسف هنوز بونلرک هیچ بری یوقدر . فی الواقع بزده ایتالیا و اسیویچره قدر بدایع طبیعی من و ار؛ فقط هنوز اولر دن ثروت ملیه ایچون استفادہ ایتمک یولنی بولامادق ودها طوغروسی آرامادق . صنایع من هنوز ابتدائی بر حاله . آز چوق موجود سرمایه من چوملکارده او یویور . خلاصه ملی ثروتمزه اقتصادی حیاتمه آرمصره فیض و قوت بخش ایده بیله جک یکانه بر قوت منبی وارسه اوده توپراغک و بریدیکی سنه لک محصولدن عبارتدر .

بونک ایچون بز سنه لک محصولزه نه قدر اهمیت ورسه ک بری وارددر . چونکه حیات اقتصادی منک عصاره سیدر . از جمله بو زمانلرده احوال حاضره دولایسیله ملک باشلیجه غنداسی توپراغمنک، مادر وطنک سنه سندن چیقالیدر . بزیده، ساثر محارب ملتاری ده خارجه عرض افتقار ایتمکدن منع ایدن بر چوق اسباب و عوامل وارددر .

اونک ایچوندر که مملکتک هر طرفنده بوتون افراد ملت بو سنه کی محصولک نتیجه سی بویوک بر صبر سز لقله آ کلامق ایسته یور و غزته لرده آرمصره بوکا دائر کورولن اوافق تفک خبرلری کال تهالکله اوقویور .

قارینمزه بوکا دائر عمومی و شامل معلومات ویرمک مقصدیله زراعت مدیریت عمومی سنه مراجعت ایتمک . زراعت مدیر عمومی وکیلی نسیب بک افندی اولجه یازدیغمنز وجهله احوال

زراعتی تدقیق ایتمک مقصدیله آناطولنک لک مهم مرکزنده بر دور سیاحتی اجرا ایتمش و بوکره مقامنه عودت ایلد مشدر . موسی . الهک نتیجه تدقیقاتنه کوره آناطولی شمندو فرلر نیک کدر کا هنده بولان بونون ولایتلریمزده تصور اولدینی درجه دن بک فضلہ زراعت و قوع بولمشدر . بو فضلہ زراعتیه شبه سز حکومتک شایان تشکر معاونت و تشویقاتی بک زیاده تأثیر ایتمشدر . فقط لک بویوک عامل غلای اسعاردن عبارتدر . کویلو کورویور که توپراق اولر سنه آقیدینی آلن تری آرتق بوشه کیتیمور، معدنه سی و عینی زمانده کیسه سی ده طولدور اچق قدر ثمره استحصال ایده بیلیور و بو قناعتک و بریدیکی شوق و غیرته عملیات زراعتیه وار قوشیله کرمی ورییور .

رسماً مرتبه ثبوتہ واران بو حقیقت ملی اقتصاد جیلریمز ایچون غایت قیمتی بر اساس تشکیل ایدر . ملی اقتصاد جیلریمز توپراغمنک استحصالاتی آرتیرمق، احوال زراعتیه منی اصلاح و ترقی ایتمک ایچون لازم کلن تدبیر و تشبیلری تعیین ایتمک چالیشیرکن بالطبع عمومی بر دستور العمل تجری و بو بایدکی حکملرنی، رأیلرنی بو عمومی دستور العمله توفیق ایده جکلر در .

ایشته بو سنه کی تجربه دن آ کلاشیلیر که اصلاحات زراعتیه ایچون دستور العمل اتخاذ اولونایبیله جک بر اساس وارسه اوده مستحصل اولان کویلونک منفعت شخصی سی تحت تأمینہ آلمقدن عبارتدر . کویلو توپراغندن نه قدر منفعت کورورسه سی و غیرته او درجه کرمی ویریر . حالبوکه بوگون گاه اعشار ملتر منک سوه استعمال و تحکمی، گاه مراجه چینک احتکاری، گاه محصولی صابن آلان مطره بازک حیلہ کارلنی نتیجه سنده کویلو ماندن بک آز خیر کوره بیلیور . بوندن دولایی بالطبع سینه ارضدن اعظمی استفادہ سی تأمین ایچون وار قوتی صرف ایتمه یور، و نتیجه اعتباریله توپراغمنک مثبت و فیضانک اولدینی حالده مملکت من حکمتار باشنه لک آز محصول ویرن لرلر دن بری قالیور . قایتولاسیونلرک لغوی، یکی کومروک تعرفه سنک تأسیسی نتیجه سنده مملکت من ایچون باشلایان یکی دوره اقتصادی شبه سز که بو احواله چاره ساز اولمه چالیشیلر جقدر . آتجق بو خصوصده یا باجمنزل بالجله تشبثاده بو

Kaynak: Tekin Alp, "Bu Seneki Mahsulümüz", İktisadiyat, S.21, S.1-2, 27 Temmuz 1916.

81

اقتصادیات

جمهورية

خالد

علمی وعلی هر نوع اقتصادی مسئلهلردن بحث ایدر وهر پرشدیه کونی چیقار .

اداره خانه : استانبول ، سلطان جماعتی - معقولیان خانی

اغزیه بملی

برده قه لوم هر طراپهون :

بکرمی غروش

سنه لک اعلان ایچون

آیرجه آکلاشیلیر

۱- مارت ۳۳۳

استرا بملی

عائلی ملک تباری ایچون :

بیانی - بر بروج لیرا

ایچی ملک تباری ایچون :

بیانی ۳۳ مارت - ۴۰ فراتیق

دانه سی ۳ غروش

۱ صافی ۴۳

مخاربه نتیجه سنده نفوسک پک زیاده آکسلیمه سی بومسئله نک
 وخامتی بركات دها آر تیرمشدر . بوندن دولایبدرکه بر قیچ
 آیدنیری مجارستانده کرک مطبوعاتهده و کرک محافل علمیه
 و سیاسیده بو مسئله فوق العاده بر اهمیتله موضوع بحث ومقال
 اولور . اجتماعون واقتصادون یکدیگرکریه رقابت ایدرجه سنه
 بوکا دائر اولر ؛ کتابلر نشر ایدیورلر .

زده بو مسئله نک بر حیات ومات مسئله سی اولدیغی سرد
 وایانه لزوم کورمه یوز . هر کس بیلورکه تجارت بیلاجیومز
 هر سنه بویوک بر آچیق ایله قاپاتیور . طوبراغمزدن ، خزائن
 طبعیه مزدن بشری و حیوانی قوای استحصالیه مزدن آتیق
 اضغری فائده تأمین اوله بیلور . هر کس بیلورکه بو حال
 بویله دوام ایدرسه هیچ بر وقت اسارت مالیه واقتصادیه دن
 قورتیله یز . زده علاقه داران وزمامداران بومسئله ایله مشغول
 اوله یوردکلر ، هر طرفدن کرک استحصالات زراعییه آر تیرمق ؛
 و کرک صنایعی ایلر ایتمک ایچون پک جدی مساعی صرف
 اولتیور ؛ و بروج خصوصانه حقیقه شایان بمنونیت موقبتلر
 استحصال اولتیور . آتیق بوراسی جای - والدر . بو کون
 تعقیب اولنان اصول مساعی ایله استحصالات ملییه آرزمانده
 آر تیرمغه موفق اوله بیله چکی یز ؟ بر طرفدن وقوع بولمق
 ترایده مقابل دیگر طرفدن تناقص وقوع بولمق تهاکمی
 موجود دکلی ؟

مع التأسف بوتهلکه موجوددر و بو کونکی اصول مساعیمز
 اساسی بر صورتده اصلاح و تنسیق اتمزسه ک مساعی اعتلاجو-
 یانه مزک موقبت تامه یه منجر اوله جفندن امین اوله میز .

بو کونکی اصول مساعیمزک نواقصی برر برر تعداده
 قالمشقم غبشدر . چونکه بومسئله نی تدقیق وایضاح اتمک ایچون
 یوزلرجه صحیفه طولدمق لازمکلیر . بز بوراده بالکیز بر مثال
 اراه سیله آکتفا ایده چکیز : صوک زمانارده وقوع بولان انقباه
 اقتصادی نتیجه سنده حیات اقتصادیده . ابراز فعالیتله باشلامش
 اولان عنصرلرک قسم اعظمی تجارتیه سلوک واتساب ایدیور ،

استحصالات ملییه آر تیرمق مسئله سی
 تکن آلپ

هر مرکزی آوریادولتلرینده افکار عمومییه کی زیاده اشغال
 ایدن مسئلهلردن بزیده بودر : استحصالات ملییه آر تیرمق .
 آتیق بو مسئله هر ملکتهده و هر زده عینی ماهیتی ، عینی
 درجه اهمیت حائز اوله یوز . مثلاً آلمانیه آرمصره استحصالات
 ملییه آر تیرمق مسئلهلردن بحث اولتمه سی غایه کاله واصل اولمق
 مقصدینه مستنددر . اوراده قوه استحصالیه حائز هر نه
 وارسه موقعت استفاده وضع اولمشدر . انسانلردن ، حیوانلردن ،
 طوبراقدن ، علوم وفنوندن و بالجه عناصر طبعیه دن بو کونکی
 احوال و شرائط دائره سنده اعظمی استفاده تأمین اولتیور .
 اولنرک بوتون دردی مخاربه زماننده اکسیان بشری قوای
 استحصالیه نک بر اقدیمی بوشلی طولدمق و عینی زمانده هر
 احتیاطه رعایه باشلیجه صنایع ایچون ایجاب ایدن مواد
 ابتداییه نک بر قسم کلیسی داخله بشدر مکن عبارتدر .
 حالوکه مجارستانده استحصالات ملییه آر تیرمق مسئله سی
 بسبتون بشقه شکله ، بشقه رنگده تظاهر ایدیور . اوراده
 بشری ، حیوانی ، وطبعی و فنی عناصر استحصالیه دن هنوز
 کرکی کی استفاده اوله میور . مثلاً تصرف اراضینک کوچک ،
 بویوک واورته متصرفلرینده صورت انقاسی اعتبار زراعتینک
 هنوز درجه کفایه ده تکمیل اتمه سی ، بولارده ، طرق مواصله ده
 و سائط نقلیه ده هنوز بعض نواقص موجود اوله سی ، استحصالاتی
 آر تیرمغه مخصوص وسائط جدیده فیه نک آتیق محدود درجه ده
 استعمال اولتمه سی نتیجه سنده استحصالات زراعیه مالک
 تمتدنه سائره یه نسبتله پک کرکی قالمشدر . مثلاً دایمارقه ده
 هکتار باشنه بقدای استحصالاتی ۳۶،۳۰ کینالدن عبارت
 ایکن مجارستانده آتیق ۹۶ و ۱۴ کینال استحصال اوله بیلور .
 مجارستانک تجارت بیلاجیومزده هر سنه آتیق بولدیغی نظر
 اعتباره آتیرسه بومسئله نک نه قدر مهم اولدیغی میدانه چیقار .

<p>زراعتك ترقىسى اىچىق بوز سەمدە ميدانە كاپر چونكى حالا بىلەۋرۋا دېدىكىمىز ترقىيى مېدانە كىتىرمەدى. حالا اولاردە بىلە حكومتك بولە شىئەردە وىسلىكە لزوم كورۇلپور .</p> <p>ھلە ساھابىلىرى دىكىشەيرىمك بلك قولايىدۇر .</p> <p>بىلى ساھابىلىرى منع اىتىمك ، بىرئە زراعت باقىلىرى اىلە ساھابىلىرى كىتوب اھالى بە تۈزۈم اىتىمك حىساد زامانئە پارمىسى آتق . بونى كوچىك بىرلۇردن و مىسلا بىدىن لايىقتىن باشلاپم .</p> <p>بر قاچ سە سكرە بىلى سىيانى يادھوا وىرسەك كويۇلۇلماز . چونكى برە بوز آلەمك قولايى بولور ، نىجەسى كورورسە اللەك وىردىكى عقل و فكر اىلە ارتق قانئەندىن آريلىمى؟</p> <p>دېدىكىمىز كىي كويۇلۇرئەزە لىسات ، استىمال زىادەدەر . ايش اولئەشلەشولۇلماقئەدە . براز تشويق اىتىمكە ، بول كوستمكەدەر .</p>	<p>و بىردى دىر بو بركىنىزلىكى باشقە شىئەردە حل ايدۇر .</p> <p>وانما ھوانك ، ياغوروك تانئىمى چوقدەر .</p> <p>قسط ھىرلۇلۇ اسبابە ، اى شىئەردە توسل اچىل ، بايلى اولئىن سوكر اىركى اللەمك بىلەملىدۇر .</p> <p>شىئەردە خاطر بىزە بر قىرە كەلى كە بلك كوزل وىك مەنالىدۇر .</p> <p>بىر كوز خىضرت عمر (رس) بر كويۇلۇ بىر نىصاف ايدۇر . بولفلاخ (عربىچە چىنچى دىمكىدەر) نىل تىل اوپلورمىش اطرافە باقىن اىتىم .</p> <p>جناب عمر سؤال بيورلۇر .</p> <p>— نىچون بولە بوش اوپلور بيورسك ؟</p> <p>— جناب حقدن زرقى لىتە بوزم ، اوكا توغلى ايدوب بىلگە بوزم .</p> <p>الەبى فىلسوف ، خىدانى بر حكىم اولان اول خىضرت شو جوانى و بىر بر :</p> <p>— بوكا توغلى دىلمىز . سكا ووكلى اوكرەدەم :</p> <p>سىيانى الئە اىر . طورا اى قارىشىدۇر ، نىخى اكر ، قارىشىنە كىرك . اولئىن سكرە جناب حقه ياغور ياغىرمە سى اىچون يولادىر ، اللەك لىفقى بىلر . توكل ايدىرىك . آرتق ياغور ياغىر بوب ياغىر مانق جناب حقك قىرئەندەر بوستىك ايدىمكە تىللك دىرل ، توكل دىرل .</p> <p>ناحق برە بىلگە ، نىللك اىچون خىدانى بر عوض ، مكافات اىتەمە .</p> <p>ايشە شو حكىمانە سوزلۇر زە اكلا دىركە سىبىز ھىچ بر شى اولماز . اسباب نەقدر كوزل طوتىلغىچ اولورسە اونك مېدانە كىتىرەچى شى دە اولقدر كوزل و اعلا اولور . شو حالئە زەدە كويۇلۇرئە واسطەلارى ، سىبىلىرى اوكرەدەم ، كە اولئەدە تىللىق ايدىسلىدۇر .</p> <p>واقعا الفت ، اىلشقىناق ، كورەمك دىئان نىق قا برەمناسدەر ، انسانى قولاي قولاي كورۇدۇكى ، بىلدىكى شىئەن آيرماز . بونك اىچون براز اىجاب لازىمدۇر .</p> <p>حكومت بونك اىچون براز وىسلك اچىلىدۇر .</p> <p>زراعت مەلئەن اطىباقى ، اونك وىسالىتىك بىر دىجە قەدەر نامىلە اجراسى اىچورى طوتىلىدۇر . بىر كورە خاق اوكرەنر بر اىكى سەندە بونى ياپارسە ھەم قانئەسى كورور ، ھەم دە دوام ايدىر كىدەر .</p> <p>مىلا نىخماق بوغداى و آرىپى و سائىرىنى حكومت تامىلىدۇر . بولە زراعت مەلئەنىك تىزىبايدە چىك اولە حاضرلاملى كويۇلۇدە بونى آتقى اىچور قىلىلىدۇر . واقعا بو براز زىمىلىدۇر . فقط زىمىتىز ھىچ بر شى اولەماز .</p> <p>ياخۇد ھەكس ھىت اىختار بىتە آتاجى نىقى كوستملى و زراعت مەلئەنىك كوستدىكى كى اىسە مساعىدە آللى اولئىن سكرە نىقى آتلىدۇر . بونە اىختال كە يوزدە بىش ، بوزدە اون بىر مەصرف اولور . فقط پارم كەلك بىر نىخم اىكى كىسەلك نىخم كوردىكى اىشى كورور ، دە زازادە محمول وىر برىر . بولە اىجاب ايدىنئەزە</p>	<p>اولانلرى زەدە قوللاىلە بىلر . ايشە بونلرى و دەھا سائىر شىئەلرى بر قاچ آى طر قەدە بالذات كورورلر ، اوكرەنرلر .</p> <p>بونكر مىن بىر جەمە ولايت اىچون لازىمدۇر .</p> <p>مەلئە كىزىمكە ، كورمك بىر دىسىر كە قانئەسى ھەرخىسە بلك چوقدەر .</p> <p>قسط بونكە برابر بر دەھا لازىمدۇر كە اودە ھەرقىسە مطلقا بر زراعت مەلئە يوللاقتۇر .</p> <p>بىتە اولغە يازمىش اولدەنمىز بر مەقالەدە ناچە مەدىر بىنىك مطلقا لىق بىدى بوز غىروشى مەنئى اىلە زراعت و بىطىر لۇرئەند اولغىلرى بىان اىتىمك ايدك ، اكر بولغىر دقتە اللەحق اولور دە ناچە مەدىرلىرى بولە زراعت ماذونلۇرئەند ، بىطىر لۇرئەن اولغىچ اولورسە بولە زراعت مەلئە بىتە لزوم كورولۇر .</p> <p>بىر ناچە ادارە مەلئە حق بر قىرئەنىك بىلە ، بىر نە كورە اولقدر قارىشىق اىشلىرى اولماز . بىر زراعت ماذونى بلك اعلا ادارە ايدىمىلور . بو ادارە ملكە آراسىتىدە كويۇلۇر اولقدر كوزل ، اولقدىر نەق برە زراعت مەلئەنىك ايدىر ، كە قانئەسى دىخال كىندىكى كوستىر .</p> <p>شىئە بى قەدەر مەلئە اولغىق قاچ دانە ناچە مەدىرى تىن ايدىمىلەك . بىلگەدە بوزدە بىش . مەلئەنىك اولان بىرئەدە بوزدە بىشە ايدىر .</p> <p>دېمەك نەسورى كىندىكارى بىر ئايدىمىز مەلئەنىك بىشەق ھىچ بر شى ياپماز .</p> <p>ھەرخىسە بىر ناچە مەلئەنىك مەھ شى ھىب زراعت ، حق نەسرفە عاىد اولان شىئەردىن عىبارتدۇر .</p> <p>ايشە اىچىق بولسول ، بولە بىر تەدبىر زەدە زراعتك و اونك لوزمىندىن لىق اوورە حيوان وقىون بىسەمك بوللرى ، تىزىلرى تامىن ايدىمىلور . و بولە اىلەمىلە چىق اولورسە سىتىن سە زەدە زراعت ترقى كوستمىز .</p> <p>زراعت ترقى اىختەزە باشقە ھىچ بر شى دە اىر بىلە بوز كوستمىز .</p> <p>زراعت مەلئەنىك كويۇلۇمى ھەھان اوكرەدە چىكى . تىللىق اىشە بىرەچى بلك چوق شىئەردە وادەر .</p> <p>ھىسەندىن لىق نىخماق اىختاب اسونى اوكرەدە بىر زواللى كويلى نىخماق دىر بر چىوال بوغداى اىر . بونك يارىسى قوۋە انتاشە دىئان سىقىنى بىقى طوراغە كىرۇب باشقە چىقارمىق خاسەسى قانئە اىختەدەر . اىختەدە بر چوق قارىشىق جىل ، دىلچە ، اوت نىخماق بولنور .</p> <p>زواللى كويلى بونى علاجلى سولور اىختەدە بىقەمەنك بونى بىلەمىز ، اللە كىدە بىكى نىق اىشە بىكى تىلەبە سىچار ، طىبى نىخم كونى محمول دەماز و قا چىقار . نىھائەت حىسادە سوسى كىلر ، اوراق بىجىمى وقى اولور . ا كىدىم نىقى بىلە قانئە مەم دە بىچارە كويۇتاسفاز ايدىر طورور .</p> <p>ھالبوكە بىلەمىز اللەك سائىلى خىزىنە ئەندە كىندىسى اىچون چوق بىر ك وادەر . او كەنى بىلەمىكى اىچون قانئە بىقى محمول دە آزالور . ھالبوكە قاچاق ياھوا ، ياھود على الا كىتوب دىكىمىز كى نىھابەھ</p>	<p>۱۲۲۷ شىمان سە ۱۴ ۱۲۲۵ لىختوم سە ۱۷</p> <p>زراعتك اىلەمى چارەلرى</p> <p>ھەكسك اىشە بىكى بو ، اىر بىلەمك .</p> <p>ھىشەندە تىزىك اسانئەدە بو . زراعتك ترقىسى .</p> <p>شىئە بىقەدەر بونك اىچون چىئە ، حىقى تائىرىل بر شى ياپىدىنى ، ياپىئە وقت بولغىدىنى اىچون ھنوز براز كورە بوزور .</p> <p>بونك اىچون جىد آتالىشىق لازىمدۇر .</p> <p>اىش كىندىكىندىن اولور بىر مىن . بوكون فرانسەدە مىلا پارىشك ، ياھود بونك شىرللك بىش لىق سائىكە مسافىئەندە بولان كويۇلۇدە ، ھانبا اوترق اىتىم ، ھىشەندە اىر بىش فرانسەك كويۇلۇدە حالا اوقى بىش لىق مەرو اوزونلقتە مەدىرئەن برسان ، ھەم نەسلف بىر مىن سائىرئەن دەھا قانئە بىر آغىر كىچ اسكى بر شىئەندە سائىر كويۇلور . نىچون شىئە بى قەدەر بولور دە فرانسەك ترقىسى ازى كورولدى ، ھالبوكە فرانسەدە حكومت بىر دىجە قەدەر اھالىسى ترقى اىچون اىجاب ايدىر ، بىنى اكر اىسە بىر مەك ، تشويق اىتىمك كىتوب سائىر اىجاب دەھشەندە وادەر . ھالبوكە بولە بوزدە بىشە اسكى ھام اسكى ھام قاير .</p> <p>بىر كويۇلۇر ئەزە مابىسە براز شى كوستىش اولسە ، براز تشويق و تىللىق ايدىش بولونە ترقى دىئان كوزل شى . بىر دىرە كىندىكى كوستىر . بىنى دىك اىستىز كە قايتى ، استىمال قىمەتتىن بىر كويۇلۇر بىر او بىلە كوچىك ، ھەم دە عادى كور بىلەك بىر حالئە دىك دىرل . ھەم دە از ھەم تفرانە و اىتالىا كويۇلۇرئە مەھمۇدۇر . بوللقر كىندىكىندىن مەلئەندە اىختاب ايدىمور طاقىلور . بر سىيانى دىكىشەيرىمك خىسەندە بوقدەر خاقمۇدە وىچىرئەدە بر استىمال كورور ايسەك اىلەمى اىچون ھىچ تور كىتىرەمىز كىن چالىشماقلىق .</p> <p>اوت بوقدەر كور كوزىك ، تشوقىشەك حق او كوزىك اىختەدە زواللى كويۇلۇر بىتە بىر دىجە قەدەر ترقى ، تىللىق چىق كوستىر . بىرورل كە بىر بلك چوق ايسىدۇر وىر بر ، بلك چوق شىئەردە وعد ايدىر ، جىسار تىزى زىادە بىلەدۇر .</p> <p>كىن كونكى بر يازىدە بىچارە مابىئەدە كويۇلۇرئەند ، اىلھامسە وىچىرلردن بىش اون دانەسى زراعت جەھىئەلە براز بىر دىن ايرى بە كىندىكىنلەر كويۇلۇشنى مەنئە كورمىش . يازمىش ايدك ، بىر دىن زراعتچە براز اىر بىش بىر مىلا روسىيەك بىش طر قىلغە ، المانىك ا كىز بىرلردۇر .</p> <p>اورابە كوندە چىك بونكى وىچىرلرا كىن نىل اكلير ، نىخم نىل اىختاب اولنور ، نەكى بوللقر قوللاغى ، نەسورئە تىلە قوت وىرلى . كورمى نىل اىقى ، نەكى اوراق قوللاغى ، بونلك ما كەنلردىن نىل و نەمىكەدە</p>
--	---	---	---

